

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ANDRAGOGIKY A PERSONÁLNÍHO ŘÍZENÍ

Eva Stočková

Změny na trhu práce v éře globalizace

Labour market changes in the era of globalization

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Praha 2013

Vedoucí práce:

PhDr. Martin Kopecký, PhD.

Prohlašuji,

že tuto diplomovou práci jsem vypracovala samostatně, že v ní řádně cituji všechny použité prameny a literaturu a že tato práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

.....
22. července 2013

.....
Eva Stočková

Obsah

0	Úvod.....	6
1	Povaha procesu globalizace a základní přístupy k němu	8
1.1	Obtížná definice pojmu globalizace.....	8
1.2	Co je globalizace a kdy začala	9
1.3	Základní charakteristiky	12
1.4	Základní přístupy ke globalizaci	13
1.4.1	Členění	13
1.4.2	Globalizace a kultura.....	15
1.4.3	Koncepce globálních měst	17
1.4.4	Kritika globalizačních procesů.....	20
1.4.5	Sociální hnutí vymezující se vůči ekonomické globalizaci	21
1.5	Soudobá globalizace.....	23
2	Instituce práce a její proměny v čase	25
2.1	Práce a trh práce	25
2.2	Pojetí práce v historii	26
2.3	Práce v soudobé globalizaci	31
2.4	Důsledky pracovní migrace a globální trh práce.....	40
2.5	Dopad globalizačních a souvisejících procesů na jednotlivce	46
2.6	Scénáře vývoje a navrhovaná řešení	49
2.7	Vzdělávání jako opora soudobé společnosti	52
3	Závěr.....	56
	Soupis bibliografických citací	59

Abstrakt

Tato diplomová práce představuje problematiku globalizace v kontextu (nejen výdělečné) práce a vzdělávání a zabývá se otázkou dopadů globalizačních procesů na podobu práce a na (pracujícího) jedince. Téma globalizace je podrobněji zkoumáno v první části práce s důrazem na různé koncepty a přístupy ke globalizaci, a zároveň vymezuje tzv. soudobou globalizaci. Instituce práce je uvedena historickým exkursem a výčtem proměn podob práce v moderní společnosti. Dále jsou zde představena některá řešení, resp. doporučení odborníků a autorů pro problémy trhů práce, a to včetně řešení prostřednictvím celoživotního vzdělávání a učení. Ve většině případů jsou konfrontována „pro a proti“ jak proměn podob práce, tak předkládaných řešení. Mezi hlavní zjištění patří, že globalizace přináší rozporné závěry, které poskytují různým lidem a skupinám výhody i nevýhody, a dále, že existuje souvislost mezi globalizovanou ekonomikou a pracujícími jednotlivci, a zároveň, že spojitost mezi globalizačními procesy a vzděláváním je v tom smyslu, že změny v oblasti vzdělávání se často odvíjejí od podnětů z oblasti ekonomiky.

Klíčová slova

globalizace; nadnárodní korporace; trh práce; znalostní společnost; flexibilizace práce; migrace; nezaměstnanost; vzdělávání, celoživotní učení

Abstract

This thesis introduces issues of globalization in the context of work (not only employment) and education. Further, it follows up the impacts of globalization processes on forms of work and on (working) individuals. The topic of globalization is examined in more detail in the first part of the thesis with emphasis on different concepts and approaches to globalization. At the same time this part defines the contemporary globalization. Work as such is introduced by historical excursion and by a list of changes of work in modern society. There are also presented some of the experts' solutions or recommendations for the labour markets including solutions through long-life education and learning. In most cases the "pros and cons" of changes of work and the submitted solutions are confronted. Main findings of this study are: globalization brings contradictory conclusions which provide advantages and disadvantages to various people and groups; there is a link between globalized economy and working individuals; and at the same time that the link between globalization processes and education is in such a sense that changes in education are often derived from the ideas of economics.

Key words

globalization; transnational corporations; labour market; knowledge society; flexibilization of work; migration; unemployment; education; long-life learning

0 Úvod

Práce je (nejen) v moderní společnosti neodmyslitelnou součástí životů lidí. Do psaní své diplomové práce vstupuji s cílem pojmenovat a popsat změny v oblasti placené práce, které jsou důsledky globalizačních procesů, a zároveň jaké dopady mají tyto změny na jedince. Které přímé souvislosti proměn práce s globalizačními procesy lze nalézt, a jaké mají důsledky? Pro dosažení vytyčeného cíle a pro zodpovězení otázek jsem si zvolila metodu kompilace a srovnávání zdrojů, resp. cestu konfrontace závěrů z výzkumů určujících autorů zabývajících se tématy globalizace, práce a vzdělávání.

Při zpracování diplomové práce postupuji přes shromáždění velkého množství údajů z odborné literatury. S těmito prameny pracuji, konfrontuji je mezi sebou, srovnávám je a hledám klíčové souvislosti. Při zkoumání dané problematiky zůstávám převážně na makro rovině, jelikož mne zajímá ve své šířce a nikoli její příliš vybrané dílčí aspekty.

Ve své práci používám literaturu z různých oborů, a to jak českých, tak zahraničních autorů a autorek. Zejména pak díla A. Giddense, O. Suši, S. Sassen, M. Kolářové, O. Svatoně, M. Petruska, O. Lafontaine, I. Švihlíkové a U. Becka. Postupuji podle předložené struktury práce, jež je následující. Ve snaze alespoň zčásti systemizovat složitou problematiku globalizace, představuji po vymezení pojmu a po časovém vymezení globalizace různé koncepty a přístupy k ní, a s větší pozorností se věnuji koncepci globálních měst. Následně předkládám pojetí tzv. soudobé globalizace, tj. čím je determinována globalizace v kontextu několika posledních desetiletí. I zde se opírám o velké množství zdrojů. Na počátku druhé části diplomové práce se podrobněji věnuji pojmům práce a trhům práce. Dále své pojednání vedu přes relativně stručný historický pohled na podoby práce a její vývoj v čase až do současnosti, do doby tzv. postmoderní. Obšírněji zde představuji proměny práce, které nastávají v soudobé globalizaci (např. důraz na znalosti a informace, úbytek pracovních míst a nezaměstnanost, flexibilizace práce či vliv nadnárodních korporací), a to včetně důsledků pracovní migrace a dopadů globalizačních procesů (nejen) na jednotlivce a jejich pracovní i mimopracovní život. V závěrečné části sumarizuji předkládaná řešení pro problémy trhů práce se zvláštní kapitolou věnovanou řešení v podobě vzdělávání.

Tématu práce – zejména ve smyslu placeného zaměstnání – se dotýkaly přednášky, které jsem absolvovala v průběhu svého studia. Tématika práce mě zaujala ze sociologického hlediska, a rovněž z úhlu pohledu studijních předmětů zaměřených na personalistiku. Zároveň jsem měla možnost se v průběhu svého pracovního života setkat s odlišnými formami práce a pracovat pro několik organizací různých velikostí a zaměření, a takřka na vlastní oči pozorovat některé dopady globalizačních procesů. Rovněž jsme se v rámci předmětů zaměřených na personalistiku dotýkali témat, jež plynou přímo z globalizačních procesů – např. diverzita, expatriantství či mezinárodní personální práce. Tím se formoval můj několikaletý zájem o problematiku práce i globalizace, jenž mě v důsledku motivoval ke zpracování obou komplikovaných témat. Obtížnosti zpracování jsem si dobře vědoma, avšak věřím, že také díky svému osobnímu zájmu o obě problematiky budu schopna předložit smysluplné a strukturované pojednání. Při přípravě jsem využila své znalosti získané v rámci studia, a to zejména předmětů se sociologickým a personalistickým zaměřením a andragogiky.

Téma globalizace je velmi široké a globalizace je živý proces, který je nejen složité popsat, ale i zachytit v čase, jelikož již „zítra“ se mohou některá z uváděných charakteristik měnit. Právě první část práce věnovaná globalizaci má za cíl toto téma uceleně představit. Zřejmě díky naléhavosti samotného tématu globalizace existuje podstatné množství pramenů a nebylo možné prostudovat ani většinu z nich. I tak jsem však přesvědčena, že jsem pojala nosný vzorek reprezentativní literatury. Pramenů o globalizaci, práci a vzdělávání existuje celá řada, avšak propojení těchto tří nosných témat není obvyklé, a právě v tom spatřuji přínos své práce a považuji jej za vklad k současné diskusi.

Mou práci odborně vedl PhDr. Martin Kopecký, Ph.D. a během poměrně dlouhodobé spolupráce mi poskytoval nejen mnohá doporučení týkající se odborných pramenů, ale dával mi i cenné rady a podnětné připomínky. Touto cestou bych panu doktoru Kopeckému ráda za jeho vstřícnou spolupráci poděkovala.

1 Povaha procesu globalizace a základní přístupy k němu

1.1 *Obtížná definice pojmu globalizace*

K pojmu globalizace bylo mnohými sociology, ekonomy a dalšími sociálně-vědními teoretiky stanoveno mnoho definic a všechny mají něco společného – místo samotné jednoduché definice vyjadřují spíše obtížnost definovat tento pojem. Nejnázorněji to vystihuje Beck (2007, s. 31): „Globalizace je bezpochyby nejvíce používané – zneužívané – a nejméně definované, pravděpodobně nejméně pochopené, nejmlhavější a politicky nejúčinnější slovo (heslo, předmět sporu) posledních, ale také následujících let.“ či Urban (2008, s. 316): „Jakákoliv kategorická definice globalizace je zavádějící, neboť se jedná o jev ambivalentní – vnitřně rozporuplný a mnohoznačný.“ Naopak Giddens (2003) tento pojem uchopuje konkrétněji a definuje jej jako zintenzivnění celosvětových sociálních vztahů spojující různé vzdálené lokality takovým způsobem, kdy jsou místní události formovány událostmi dějícími se velmi daleko a naopak. Dodává, že „...jde o dialektický proces, protože takové místní události se mohou vyvíjet zcela opačně než velmi vzdálené vztahy, které je formují.“ (Giddens, 2003, s. 62). Ehl (2001) poukazuje na obtížnou situaci badatelů v oblasti mezinárodních vztahů popsat proces globalizace, jelikož je neustále ve vývoji a je velmi obtížné udělat nějaký mezisoučet, co globalizace zatím přinesla či napáchala, a zda to bylo lidstvu ku prospěchu či nikoli (Ehl, 2001, s. 32).

S nadsázkou by se dalo říci, že o problematice definice globalizace by mohla být napsána celá samostatná pojednání, a zároveň nelze tvrdit, že se tak již nestalo. V každém případě je však globalizace klíčovým tématem pro sociologii od konce 20. století a mezi světovými autory, kteří se jí zabývají, zmiňme zejména britského sociologa Anthony Giddense (mj. *Důsledky modernity*, 1998; *Europe in the Global Age*, 2007), britského sociologa polského původu Zygmunta Baumana (mj. *Globalizace: důsledky pro člověka*, 2000), britského sociologa Martina Albrowa (*The Global Age: State and Society beyond Modernity*, 1996), německého sociologa Ulricha Becka (mj. *Co je to Globalizace? Omyly a odpovědi*, 2007), amerického sociologa Immanuela Wallersteina (mj. *The Modern World-System I-IV*, 1974-2011), španělského sociologa Manuela Castellse (mj. *The Rise of the Network Society*, 2000,

2004, 2009) či holandsko-americkou socioložku Saskii Sassen (The Global City: New York, London, Tokio, 1991, Sociology of Globalization, 2007). Mezi české autory z řad sociologů patří Oleg Suša (Globalizace v sociálních souvislostech současnosti, 2010), Marek Hrubec (Sociální kritika v éře globalizace, 2008), Václav Mezřický (mj. Perspektivy globalizace, 2011, Globalizace, 2003) a v neposlední řadě práce Jana Kellera a Miloslava Petruska. Sociologie uchopuje a zkoumá globalizační procesy také v kontextu jednotlivých sociologických disciplín, například sociologie práce, města či kultury.

Nicméně je potřeba podotknout, že globalizace jako jev je rozhodně vnímána odlišně v různých částech světa a jsem přesvědčena, že teorie o globalizaci, které vznikly v západním světě, nebudou stejně chápány národy africkými či asijskými, resp. by našly určitě své a o dost jiné definice. A to i přesto, že globalizace je právě jev týkající se celého glóbu. Po útocích na World Trade Center v roce 2001, resp. po „11. září 2001“ začala být globalizace vnímána poněkud odlišně, ale i silněji. „Po hrůzném 11. září vidíme jasněji a dohlédneme dál. Můžeme si konečně lépe uvědomit, že lidstvo je nedílným celkem. ... Tváří v tvář tomuto vědomí můžeme stěží dopustit, aby proces globalizace pokračoval stejným způsobem jako dosud. Musí být usměrněn tak, aby prospíval i lidem na okraji společnosti, chudým i privilegovaným, zotročeným i svobodným. Celosvětová odezva na útoky z 11. září by nám měla dodat sílu a naději, že v tomto boji uspějeme. Pohled na lidi všech náboženských vyznání, kteří se v mnoha částech světa shromažďují, aby vyjádřili účast občanům USA, je výmluvným důkazem toho, že terorismus se nemusí stát problémem, který lidstvo rozdělí, ale který ho naopak spojí.“ (Kofi Annan, generální tajemník OSN, 2002).

1.2 Co je globalizace a kdy začala

Mnozí autoři ve snaze přiblížit názorným způsobem podobu dnešní globalizace uvádějí v různých obměnách trefný a snadno pochopitelný příklad globalizace v kontextech všedního dne, který je dnes dobře známý i nám, středoevropanům, spočívající například v soužití národnostně smíšených párů žijících v jiné zemi, přičemž pracují pro nadnárodní společnosti, konzumují potraviny a spotřební zboží dovezené z rozličných částí země, jejich případní potomci hovoří několika jazyky a místo svého pobytu jsou připraveni kdykoli změnit podle dostupných příležitostí. Podobně jako uvádí Urban

(2008, s. 320), že globalizace bývá přirovnávána k volnému pohybu osob, výrobků, informací, kulturních produktů i mediálních obrazů, technologií i náboženských konfliktů. Podle Muchy (2006, s. 305) je globalizace dokonce úzce vázána se západní civilizací včetně jejích kulturních vzorců. Podobně charakterizuje kulturní globalizační proces Petrusek (2006) „...proces kulturní homogenizace a uniformizace, který vyplývá z dominantního postavení americké společnosti ve světě – postavení ekonomického a politického.“ (Petrusek, 2006, nestránkováno).

K tématu této kapitoly – co je tedy globalizace – nelze než souhlasit s většinou autorů, kteří se shodují na tom, že globalizace je proces, který zasahuje čím dál více oborů lidské činnosti. Podle Ehla (2001, s. 33 a 168) je tento proces dokonce nezvratitelný a jeho základem je výměna informací, tedy komunikace, přičemž dopady těchto informací jsou nestejně. Totiž tam, kde je hustší komunikační síť a vyspělejší technologie, má globalizace větší sílu, a zároveň to znamená, že se o všem snadněji ví. Naproti tomu Suša (2010) uvádí, že výsledkem debaty o globalizaci v devadesátých letech bylo několik zjednodušujících tezí, majících až ideologický charakter, a to tvrzení o její přirozenosti, samozřejmosti, nezvratnosti či pojetí globalizace jako progresivního procesu (Suša, 2010, s. 32, 41-42).

Datovat počátek globalizace se po prostudování dostupných pramenů ukazuje stejně nesnadným úkolem jako globalizaci jasně definovat. Lze nalézt až extrémní postoje – od doby teritoriální expanze člověka (Urban, s. 325) – přes odstartování mezinárodního obchodu v dobách velkých zámořských objevů – až po dobu nedávnou, kdy došlo k masovému používání internetu a mobilních telefonů. Snadnější se tedy jeví rozdělit vývoj globalizace na několik etap či vln v průběhu historie.

Podle Wallersteinovy koncepce světového systému, jak ji přibližuje Giddens (2003, s. 65), existovaly geograficky rozsáhlé sítě ekonomických spojení již v „předmoderních“ obdobích, avšak výrazně se liší od světového systému, který se vyvíjel během posledních tří století¹. Wallerstein pak analyzuje vznik kapitalismu jako

1 „Wallerstein a většina dalších autorů teorií světového systému odmítá pokládat fázi vývoje světa po roce 1989, označovanou nejčastěji jako globalizace, za něco kvalitativně nového. Podle jejich názoru stále trvá poslední stadium vývoje kapitalistického světového systému, které začalo rokem 1914. Pojem globalizace je teoretiky světového systému odmítán ještě z jednoho důvodu: globalizace navozuje představu propojeného světa. Koncept světového systému navozuje představu sice propojeného, zároveň ovšem hierarchického světa. Populární koncepty globalizace hovoří o kulturní výměně, ekonomické propojenosti, méně ovšem hovoří o rostoucí polarizaci a hierarchiích.“ (Holubec, 2009, s 90).

předzvěst zcela nového typu řádu skutečně globálního a založeného více na ekonomické než politické moci.

Podle Ehla (2001) se stal pro globalizaci revolučním bezdrátový přenos informace a následné vůdcovství finančníků v procesu globalizace. „A protože v minulém století byl nejdynamičtější se rozvíjející oblastí euroatlantický region, byl tak položen základ globalizace, jejímž jazykem se stala angličtina a vůdčími silami průmyslově a obchodně nejzdatnější anglosaské státy.“ (Ehl, 2001, s. 24).

Suša (2010) hovoří o „různých globalizacích“, ne tedy o evolučním procesu jedné globalizace, a uvádí šest vln globalizace z pojetí G. Therborna: první vlna se týkala období šíření velkých světových náboženství a vzniku transkontinentálních civilizací; druhou vlnu představovala expanze Evropanů od 16. století, spojená s námořními plavbami; třetí vlnou byly změny v důsledku válek evropských velmocí v Evropě i v prostoru koloniálních teritorií; čtvrtá vlna byla spojena s evropským imperialismem v 19. století, se zdokonalením dopravy, růstem mezinárodního obchodu, migrace, vznikem, světového trhu komodit a kapitálu; druhá světová válka byla začátkem páté vlny; soudobá globalizace je pak šestou vlnou, v níž jsou fenomény jako migrace osob, kapitálu, reorganizace ekonomického života, multikulturnost sociálního života, nová média informačních technologií (Suša, 2010, s. 46–47).

Autoři zabývající se tématem globalizace datují její počátek velmi rozdílně a v podstatě se nemohou shodnout, odkdy proces, který globalizace představuje, lze nazývat globalizací. Přehledné srovnání rozdílnosti názorů přináší Beck – viz Tabulku 1.

Autor	Počátek	Téma
Marx	15. století	moderní kapitalismus
Wallerstein	15. století	kapitalistický světový systém
Robertson	1870–1920	Multidimenzionalita
Giddens	18. století	Modernizace
Perlmutter	Konec konfliktu Východ-Západ	globální civilizace

Tabulka 1 – Rozdílné datování nástupu globalizace (Beck, 2007, s. 32)

Přes rozdílnost názorů na počátky globalizačních procesů lze souhlasit s výstižným konstatováním Suši (2010, s. 93), že „...globalizace je v sociokulturním i mocenském smyslu spojena s modernizačními procesy ve světě, což platí v historickém i v aktuálním smyslu.“.

1.3 Základní charakteristiky

Kdybychom položili různým lidem dotaz, co je pro ně globalizace, čím se viditelně a jasně vyznačuje, dostali bychom podle mého názoru v podstatě podobné odpovědi. Lidem často první na mysl vyvstanou atributy jako mezinárodní nákupní řetězce a fast-foody, možnosti dané internetem a turismus, resp. cestování obecně. V socioekonomickém pojetí jde tedy o obrovský vliv nadnárodních korporací zasahujících i do kultury, komunikační propojenost světa s nezměrným převísem informací, neustále rostoucí cestovní ruch díky touze po konzumaci zážitků, ale i mezinárodní migrace pracovních sil v důsledku prohlubujících se regionálních nerovností. Lze tedy tvrdit, že toto jsou v podstatě jedny z hlavních charakteristik procesu globalizace, na nichž se na rozdíl od definic a datování globalizace většina autorů shodne. Mezi další charakteristiky lze dle dostupné literatury zařadit rostoucí propast mezi bohatými a chudými, tedy polarizace společnosti, globální rozšíření trhů zboží a peněžních trhů, mezinárodní dělbu práce, multikulturalismus. V neposlední řadě charakterizují proces globalizace i změny v oblasti vzdělávání. Například dle strategií EU je patrné, že se jedná především o zaměření vzdělávání na zaměstnanost, konkurenceschopnost a změny na trhu práce. V důsledku toho se objevují nové přístupy ke vzdělávání a učení se, ať již koncepční, metodické či technologické.

Ehl (2001) spatřuje hlavní charakteristiky v ideologické dominanci západního liberalismu, v nadvládě tržní ekonomiky a v technologické propojenosti celé planety. Zároveň jako základní charakteristiku vztahu globalizace k politice i ekonomice uvádí tzv. deteritorializaci a decentralizaci, tj. zmenšující se význam ohraničení určitého místa a jeho ovládání z jednoho centra (Ehl, 2001, s. 168).

Dalším charakteristickým rysem globalizace je i její příbuznost s post-modernou ve své neuchopitelnosti, nestálosti, nekoncepčnosti. Často se o dnešní společnosti hovoří jako o *globalizované postmoderní společnosti*.

1.4 Základní přístupy ke globalizaci

1.4.1 Členění

Globalizace má své zastánce, kritiky, odpůrce i pasivní recipienty. V naší společnosti je globalizace víceméně přítomna v každodenním životě, nicméně tvrzení některých autorů, že jde o nezvratitelný proces, je diskutabilní. Teoretikové zabývající se tímto fenoménem zauímají různé přístupy, a to jak silně kritické tak neutrální či velmi pozitivní až oslavné. Ty pak pomáhají laikům, odborníkům či politikům s orientací v současné globalizované společnosti.

Jak již bylo řečeno, globalizace zasahuje do mnoha a čím dál více oborů lidské činnosti, a zároveň je poněkud neuchopitelná, roztržštěná, nedefinovatelná. Nicméně, jak uvádí Suša (2010) „globalizační problematiku považují současné přístupy za složitý historický sociální jev, který – jako předmět zkoumání – přesahuje dílčí disciplíny sociálních věd a představuje interdisciplinární úkol. Mnohé historické skutečnosti, ideje a koncepce se ocitají v nových souvislostech (Suša, 2010, s. 75). Jedním z přístupů teoretiků je tak komplexní a náročnou tematiku rozčlenit na dílčí témata, aby se mohla snadněji studovat a zkoumat. Například Urban (2008) uvádí několik druhů globalizace: ekonomická, kulturní, vojenská a mocenská, technologická a informační, politická. Giddens (2003) hovoří o čtyřech dimenzích globalizace, kterými podle něj jsou: (i) systém národního státu, (ii) světový vojenský řád, (iii) mezinárodní dělba práce a (iv) světová kapitalistická ekonomika.

Ekonomická globalizace má své hlavní nositele v nadnárodních společnostech a významných mezinárodních organizacích. Řadí se k ní vytváření mezinárodního finančního systému, na kterém dochází ke směně měn, akcií i dalších finančních produktů. Finanční transakce v současnosti mnohonásobně převyšují objem obchodů se zbožím. Nadnárodní společnosti ve snaze maximalizovat zisk a navyšovat dividendy neustále zvětšují výrobu, jejíž spotřebu je pak nezbytné povzbuzovat intenzivnější reklamou. O osudu státních ekonomik se čím dál více rozhoduje právě zde, na „území“ mezinárodního finančního systému (Urban, 2008, s. 327–330).

Kulturní globalizace /či globalizace kultury/ umožňuje zintenzivnění kulturních kontaktů a poznávání jinakosti, vytváření nové rozmanité globální kulturní identity jako projevu trhu či oživení některých regionálních, etnických nebo národních kultur

a tradic, mravů a obyčejů. Pro kulturní produkci i její konzumaci znamená globalizace také překročení hranic národních států, a tak se např. k hudbě, filmu, fotografiím či počítačovým hrám lze dostat téměř kdekoli, bez nutnosti cestování. Kultura tak díky globalizaci přestává patřit k místu a stává se někdy směsí nesourodých prvků. (Urban, 2008, s. 330–332). Podrobněji se otázce globalizace kultury věnuje kapitola 1.4.2.

Globalizace vojenská a mocenská se vyznačuje možnostmi technologicky nejvyspělejších států zasáhnout protivníka kdekoli na světě prostřednictvím moderních zbraní a technologií. Prakticky kdekoli však mohou udeřit rovněž teroristé, kteří k realizaci svých cílů dovedně využívají produktů finanční, obchodní i informační globalizace. Takzvaný boj proti terorismu a mezinárodní terorismus samotný nám ukazují další reálnou a velmi nebezpečnou stránku globalizace. Oba fenomény totiž nerespektují státní hranice a suverenitu. (Urban, 2008, s. 334).

Globalizace technologická a informační představuje současnou zasítovanou společnost propojenou informačními a komunikačními technologiemi. Tyto informační sítě vytvářejí novodobý fenomén virtuálního kyberprostoru. Od 80. let 20. stol. vznikají koncepce informační, znalostní či síťové společnosti, jejichž společným jmenovatelem se pak stal expandující sektor služeb, internet, informace v roli garanta společenského pokroku a v roli zboží, a informace jako nositelé vědění a řízení. Došlo však k nezměrné přesycenosti informacemi, někdy nazývanou informační explozí. Pouhá masová nabídka informací tedy není žádnou automatickou zárukou vytvoření informační společnosti ani demokracie a svobody. (Urban, 2008, s. 335–336).

Politická globalizace se odehrává především v problematice lokálního proti globálnímu, národního proti nadnárodnímu. Národní státy vznikly v rámci určitého univerzálního světového systému, kterým jsou dnes naopak poněkud dekonstruovány. Globalizace snižuje význam národních států i jejich možnost ovlivnit svou ekonomickou situaci, která je stále více určována nadnárodními faktory. „Často bývá v této spojitosti skloňován také fenomén eroze politického systému, oslabování zpětné vazby mezi politiky a občany, pokles důvěry občanů ve své volené zástupce, tj. oslabování základních pilířů demokracie.“ (Urban, 2008, s. 331–332).

Z Giddensového pojetí čtyř dimenzí je níže uvedena dimenze mezinárodní dělby práce a světové kapitalistické ekonomiky.

Mezinárodní dělba práce. „Nejzřejmějším aspektem průmyslového rozvoje je rozšíření celosvětové dělby práce, která zahrnuje diferenciaci mezi více a méně průmyslovými oblastmi světa. Moderní průmysl je bytostně založen na dělbě práce, nejenom na úrovni pracovních úkolů, ale na úrovni regionální specializace podle typu průmyslu, kvalifikace pracovních sil a těžby surovin. K podstatnému rozvoji globální závislosti v dělbě práce nepochybně došlo po 2. světové válce, to napomohlo pohybu celosvětového rozdělení výroby, včetně deindustrializace některých oblastí ve vyspělých zemích a vzniku nově industrializovaných zemí ve třetím světě.“ (Giddens, 2003, s. 71).

Světová kapitalistická ekonomika. „Jestliže národní státy jsou hlavními aktéry globálního politického řádu, potom korporace jsou dominantními činiteli světové ekonomiky. Ve svých vzájemných obchodních vztazích a ve vztazích se státy a spotřebiteli jsou společnosti (výrobní korporace, finanční firmy a banky) závislé na produkci pro zisk. Proto rozšiřování jejich vlivu znamená také globální rozšíření trhů zboží, včetně peněžních trhů. Kapitalistická světová ekonomika však ani ve svých počátcích nebyla pouze trhem pro obchodování se zbožím a službami. Zahrnovala, a zahrnuje i dnes, komodifikaci pracovní síly v třídních vztazích, které oddělují dělníky od kontroly výrobních prostředků. Tento proces má samozřejmě řadu důsledků pro globální nerovnosti.“ (Giddens, 2003, s. 68).

1.4.2 Globalizace a kultura

Jak bylo naznačeno v předchozím textu, tradiční kultura přestává v důsledku globalizačních procesů patřit k místu a stává se směsí nesourodých prvků. Vztahy mezi kulturou a globalizací patří mezi zásadní témata v rámci analyzování společnosti existující v éře globalizace, z čehož plynou i různé interpretace vzájemného vlivu těchto dvou jevů. Porozumění některým pohledům je možné nalézt v polemice francouzského filozofa a sociologa G. Lipovetskeho s francouzským filozofem a ekonomem H. Juvinem (2012). „Po dvaceti letech sporů a intelektuálních cvičení před námi vyvstala potřeba shrnout výsledky takzvané globalizace. Tak vznikla také myšlenka pařížské College de Philosophie uspořádat ve spolupráci s Eurogroup Institute v období od listopadu 2008 do dubna 2009 sérii diskusních panelů zabývajících se vztahy mezi kulturou a globalizací.“ (Tavoillot, 2012, s. 9).

Lipovetsky současnou dobu vnímá jako nezadržitelné spění ke sjednocení světa a globalizaci vidí přímo jako typ kultury. O globalizované kultuře hovoří jako o nadnárodní hyperkultuře, o světokultuře². V této světokultuře hrají dle něj kulturní počiny zásadní roli v komerční sféře (design, kreativita, výrobní značky, zboží, móda, reklama) a kde umělce přímo „vytváří trh“. Oproti tradiční kultuře, která vnášela do života lidí řád a smysl a rámovala jej souborem hodnot, působí světokultura opačně – do existence a vědomí „...vnáší neustálou dezorganizaci a nedostatek řádu.“ (Lipovetsky, 2012, s. 14). Ideální typ světokultury spatřuje v kombinaci základních, přitom nesourodých faktorů jako „...trh, konzumní styl života, vědotechnika, individualismus, kulturně-komunikační průmysl.“ (Lipovetsky, 2012, s. 16). Ve světokultuře spatřuje planetární uniformitu ve jménu západních hodnot a principů, avšak dle něj světokultura nabízí též rozmanité příležitosti. Nesouhlasí s tvrzeními o nové nihilistické éře vyznačující se rozkladem kulturní složky světa bez humanistických ideálů či o konci civilizace a kultury, zdůrazňuje, že jde o jinou kulturu s vlastními významy, zásadami a mýty, hovoří o globálním kapitalismu jako o kulturním fenoménu (Lipovetsky, 2012, s. 24–26). Poukazuje na silnou komercializaci umění – muzea, která jsou „nucena“ využívat marketingové techniky na lákání svých zákazníků. Světokulturu nazývá kulturou, v níž „...triumfuje globální značka a její logo, které každý zná. ... ve světě utkaném ze značek a zaplaveném obchodními obrazy se logo stalo novým fetišem světokultury.“ (Lipovetsky, 2012, s. 43–44). Upozorňuje na jev, kdy lidé ve snaze vidět a obdivovat světová jedinečná díla zapomínají na porozumění vlastnímu kulturnímu a náboženskému dědictví. Připouští, že světokultura bývá často zavrhována jako nositelka splnutí výrobků pod nadvládou „McSvěta“, západní kultura „...vítězí jen díky tomu, že současně ztrácí svoji někdejší ústřední roli, pojímá do sebe vnější vlivy a přestává se jevit jako jediný legitimní vývozní model.“ (Lipovetsky, 2012, s. 105).

Juvin poukazuje na negativní stránky globalizačního procesu a globalizovanou kulturu vidí pesimisticky. Kulturu a globalizaci vidí jako protiklady – kultura je dle něj pojmenováním něčeho jedinečného, naopak světokultura vybízí k uniformitě a mísení. Kriticky upozorňuje na dopad liberalismu na kulturu, na ztracení a ekonomizaci kultury. Doslova uvádí: „...tržní společnost se kultury zmocnila jakožto pramene lidského tázání a snů a učinila z ní prvořadý a efektivní faktor globalizace. Hudba, malířství, film

² „...tzv. kultura „třetího typu“, jakási nadnárodní hyperkultura, které jsem spolu s Jeanem Serroyem přičklí název *culture-monde*, „světokultura“. (Lipovetsky, 2012, s. 11-12).

literatura, filozofie i teologie žijí nebo přežívají jen jako způsoby trávení volného času, a pokud se chtějí rozvíjet, musí se změnit v součást zábavního průmyslu. ... Kultura je zkrátka vytlačována na okraj a nedochází v ní, nemůže v ní docházet k ničemu podstatnému – protože když se něco děje, děje se to v ekonomice. ... liberalismus ve sféře morálky uskuteční za jedinou generaci hotový zázrak: rozpadnou se formy a struktury, které spojovaly jedince s kolektivem, které spojovaly jednotlivé komunity ve společnost a společnost v politický systém.“ (Juvin, 2012, s. 131, 139, 140, 155). Všíhá si dostupnosti kultury celého světa „na jedno kliknutí“, což charakterizuje jako kulturu ničeho a nikoho a pochybuje o tom, že se tímto způsobem kultura lidem skutečně více přibližuje (Juvin, 2012, s. 146-147). Předpovídá, že v souvislosti s vyčerpáváním přírodních zdrojů bude kulturou tohoto světa kultura vzácnosti, nedostatku, úcty, zdrženlivosti a umírněnosti.

1.4.3 Koncepce globálních měst

Řada autorů nahlíží na globalizační procesy v kontextu sociologie města, tedy skrze jevy a změny ve velkých světových městech, které globalizace způsobuje či které zásadně přispívají ke globalizaci. Mezi přední autory v rámci sociologie města patřili Simmel a Weber a následně tzv. chicagská škola³. Tento směr formující se od 90. let 19. století – v užším pojetí omezený na sociologii města – se zabýval prostorovým a deviantním chováním obyvatel jako produktem velkoměstského života a studoval dynamiku a proměnlivost městského společenství. K chicagské škole se tradičně řadí W. Thomas, F. Znaniecki, Ch. H. Cooley, J. Dewey, R. E. Park, E. Burgess, L. Wirth. Rozpad chicagské školy se datuje do druhé poloviny třicátých let 20. století (Petrusek, 2011, s. 128–136). V současnosti se sociologií města zabývá např. Harvey a Castells. Urbanismus a mezinárodní vlivy zkoumají Logan a Molotch a v neposlední řadě Saskie Sassen, která nahlíží na města přes proces globalizace. Z českých sociologů byly v oblasti sociologie města významnými osobnostmi I. A. Bláha, J. Musil a P. Matějů (Velký sociologický slovník, s. 1097, heslo sociologie města).

Téma globálních měst z mého pohledu mezi díly o globalizaci vyčnívá, proto jej představuji podrobněji. Sociologie užívá pojem *globální město*, který byl popularizován

³ „Velkoměsto bylo pro sociology z Chicaga přirozenou laboratoří nebo – použijeme-li obraz Maxe Webera – živoucím modelem sociálního světa. Chicagská škola je vázána na stejnojmenné město, onu obrovskou sociální a sociologickou laboratoř, v níž bádali od devadesátých let 19. století téměř všichni přední američtí sociologové.“ (Petrusek, 2011, s. 128)

holandskou socioložkou Saskií Sassen⁴. Ta globálním městem nazývá takové město, které je v globální ekonomice důležitým uzlovým bodem (angl. *node*). Sassen (2000, s. 100) uvádí, že z historického hlediska lze vysledovat různá významná města, přičemž některá z nich dnes převzala roli globálních měst. Ve středověku šlo o Florencii mající jednu z nejstabilnějších měn v Evropě, v 17. století představil Amsterdam centrální banku a trh cenných papírů. O sto let později se Londýn objevil jako hlavní mezinárodní finanční centrum a na počátku 20. století se stal New York hlavním bankovním centrem Spojených států a na světové úrovni tak soupeřil s Londýnem (Sassen, 2000, s. 100). Kromě měst globálních se hovoří i o *world cities* či *financial cities*.

Dílo Saskie Sassen *The Global City: New York, London, Tokio* dokumentuje, jak se tato města stala řídícími centry globální ekonomiky. Hlavní myšlenkou je, že globální ekonomika zdánlivě „bez místa“ potřebuje velmi specifické územní zasazení, což bylo v rozporu s rozšířenou představou, že globální ekonomika území přesahuje. Na konci 20. století totiž obrovský rozvoj v oblasti telekomunikací a nástup informační společnosti vedl analytiku a politiky k prohlášením, že to je konec měst, stanou se překonaná jako ekonomický celek, jelikož počítačově vybavená pracovní místa a pracovníci mohou být umístěni kdekoli a výsledky práce mohou být okamžitě celosvětově přenášeny, a tedy místo reprezentované městem pozbývá důležitosti (Sassen, 2000; 2007). Dle Sassen jsou globální města místy, kde se soustřeďují sítě – ekonomické, finanční, sociální, politické a technologické – a všechny spolu pak tvoří globální propojenou mřížku. Úvahy o těchto městech se ubírají skrze tyto sítě a nikoli z hlediska zemí. Sassen (2007, s. 111) poukazuje na velké nerovnosti mezi globálními, resp. světovými městy a ostatními městy. Hlavní finanční a obchodní centra, mezi které řadí New York, Londýn, Tokio, Paříž, Frankfurt, Curych, Amsterdam, Los Angeles, Toronto, Sydney a Hong Kong, ale i Bangkok, Taipei, Sao Paulo a Mexiko City, jsou novou geografickou centralitou v podstatě svázána a probíhá mezi nimi stále více transakcí, zejména finančních. Je mezi nimi strategicky rozmístěna velká část zdrojů a v porovnání s ostatními městy v jednotlivých zemích mají nedostižitelnou převahu. Navíc mimo tuto síť se ostatní oblasti stávají čím dál více okrajové a jsou vyřazeny

4 Saskia Sassen se dlouhodobě tématu globalizace ve své práci věnuje, stejně jako imigraci, globálním městům, novým technologiím a změnám uvnitř liberálního státu. V roce 1991 publikovala po několikaletém výzkumu dílo *The Global City: New York, London, Tokio*, které revidovala a doplnila v roce 2001.

z hlavních ekonomických procesů, které plní globální ekonomiku. Tento proces není patrný jen v méně vyspělých zemích, ale dochází k němu i v nejvyspělejších ekonomikách. Globální města akumulují obrovskou koncentraci ekonomické síly, zatímco města, která bývala průmyslovými centry, trpí úpadkem. Obchodní centra v metropolitních oblastech přijímají objemné investice do nemovitostí a telekomunikací, zatímco města a místa s nízkým příjmem trpí nedostatkem zdrojů. Finanční služby produkují enormní zisky, zatímco průmyslové služby sotva přežívají (Sassen, 2007).

Sassen poukazuje rovněž na polarizaci společnosti v globálních městech. Existuje v nich totiž značné množství firem a pracovníků, jež se mohou jevit jen jako nepatrná součást městské ekonomiky, ale ve skutečnosti tyto další firmy plní řadu funkcí, které jsou právě součástí globální ekonomiky, avšak jsou od ní přísně sociálně odděleny. Taková práce a pracovníci nejsou považováni za součást globální ekonomiky a nemají příjmy odpovídající globální úrovni, a to přesto, že jsou přímo zapojeni do podpory globálního ekonomického systému (Sassen, 2007).

Dále tato autorka poukazuje na fakt, kdy velké množství firem s obrovskými příjmy zvyšuje nabídky a tím rostou ceny komerčních prostor a dalších podnikatelských potřeb, a tím ohrožují stabilitu ostatních podnikatelských subjektů s běžnými příjmy, které fungují na stejném prostoru a jsou v podstatě součástí fungování ekonomiky města. Takové subjekty jsou pak nuceny buď místo opustit, nebo provozovat svou činnost informálně, např. v prostorách ne přímo určených k podnikání (sklepy apod.). Sassen proces tzv. informalizace přirovnává k procesu deregulace na vrcholu ekonomiky – jak deregulace v případě rostoucího vůdčího informačního odvětví, tak informalizace v případě rostoucího počtu sektorů s nízkoziskovým objemem, může být chápána jako určité přizpůsobení se situaci, ve které se vedle sebe staví ekonomický rozvoj a staré regulační mechanismy. V informalizaci pak Sassen spatřuje jeden z lokalizačních prvků globalizace (Sassen, 2007, s. 115–117).

Jako podstatný proces dnešní globalizace pak Sassen vidí v migraci. Poukazuje na to, že nejvíce imigrantů se usazuje právě v globálních městech (Sassen, 2007, s. 106). Stručně shrnutí koncepce globálního města v pojetí Sassen je následující: právě globální města se stávají nejvýznamnějšími řídicími centry, přičemž získávají novou strategickou roli v podmínkách dnešní světové ekonomiky; objevují se pracovní příležitosti ve

finančnictví, ale mizí tradiční pracovní místa ve výrobě, což vede k nárůstu chudoby. K fenoménu globálních měst patří pohled na globální města jako na síť, která má obrovskou sílu a zdroje; mezi globálními, resp. světovými městy a ostatními městy vzniká velká nerovnost a uvnitř samotných globálních měst je obyvatelstvo silně polarizováno. Ceny nemovitostí v centrech globálních měst jsou tlačeny stále výše, což ohrožuje ostatní místní firmy, které začínají jít cestou informalizace, což je jeden z lokalizačních prvků globalizace.

1.4.4 Kritika globalizačních procesů

Jedním z nejrozšířenějších postojů ke globalizaci je silná kritika její ekonomické stránky a zejména ekonomická a politická globalizace si vysloužila velké množství kritik i odpůrců. Jedna z nosných myšlenek kritiky je, že globalizace zásadně prohlubuje propast mezi bohatou a chudou částí populace na celé planetě a negativní dopady se nejvíce dotýkají zemí tzv. Třetího světa. Z toho pak viní mezinárodní finanční instituce – Mezinárodní měnový fond (dále „MMF“) a Světovou banku – které jsou terčem kritiky a doslovným terčem útoků aktivistů.

K problematice prohlubování rozdílů mezi bohatými a chudými se vyjadřuje např. zpráva Mezinárodní organizace práce (dále „ILO“) *Spravedlivá Globalizace: tvorba příležitostí pro všechny*, uveřejněná v únoru 2004 v Ženevě. „Globalizace nevyšla vstříc zcela prostým a legitimním aspiracím velké většiny lidí na slušnou práci ... rozdíl v příjmech mezi nejbohatšími a nejchudšími zeměmi neustále roste. Celkem 22 nejrozvinutějších zemí světa, které představují pouze 14 % světové populace, zajišťují více než polovinu světového obchodu. Nezaměstnanost i v roce 2003 nadále rostla. Celosvětově bylo v roce 2003 bez práce 185 milionů lidí, což představuje 6 % veškeré práceschopné populace. Jde o nejvyšší počet, který kdy ILO zaznamenala.“ (Urban, 2008, s. 322).

Ehl ke kritice globalizace uvádí: „Nejvýraznějšími a nejkritizovanějšími jsou globální finanční instituce a nadnárodní soukromé společnosti, korporace. Společně je potom zastřešuje ve třetím světě tak nenáviděná ideologie neoliberalismu.“ (Ehl, 2001, s. 41). K přístupu vůči mezinárodním institucím dodává, že jejich kritici je chápou „...jako kýmisi řízené nástroje k ožebračování lidstva na úkor úzké vrstvy bohatých ... a z globálního hlediska jsou trnem v oku ony programy strukturálního přizpůsobení,

prosazované MMF a Světovou bankou.“ (Ehl, 2001, s. 48). Strukturální přizpůsobení pak vysvětluje jako otevření ekonomik mezinárodní konkurenci, privatizaci a odstátnění. To je předmětem kritiky, jelikož obě kritizované mezinárodní instituce mají největší slovo – díky nejsilnějšímu ekonomickému postavení – právě v USA. A jako nejvášnivější kritiky ekonomické globalizace uvádí odborová hnutí v bohatých zemích, jelikož jim ekonomika, v souvislosti s přesouváním výroby za levnější pracovní silou, bere pracovní místa (Ehl, 2001, s. 51).

Na druhou stranu, jak uvádí Ehl, ekonomové poukazují na fakt, že mezinárodnost koncernů zásadně zlevňuje výrobu, jelikož si vlastníci mohou vybírat z různých podmínek dle výhodnosti. A vlády chudých zemí se snaží tyto obrovské koncerny přilákat, resp. jejich investice, od kterých si slibují vyšší zaměstnanost a rozvoj regionu, např. nové silnice, letiště či kanalizace (Ehl, 2001, s. 46). Kritice je podrobena i kulturní stránka globalizace, resp. kulturní proces, kterým globalizace bezpochyby je. Například dle Petruska (2006) může být sociálně nebezpečný naivní multikulturalismus, který ve střetu kultur vidí pouze obohacování, avšak vzájemný styk odlišných kultur může vyvolat růst nacionalismu a nevraživost, absenci snahy po porozumění. Poukazuje na postupující tzv. anglifikaci a pozastavuje se nad tím, nakolik integruje do globálního světa (Petrusek, 2006, nestránkováno). Feministická kritika globalizace dle Kolářové (2009, s. 99) upozorňuje na fakt, že zásadní teorie globalizace opomíjejí otázku genderu. Kritika se snaží ukázat, že „...gender ovlivňuje globalizaci a globalizace má vliv na genderová uspořádání.“ Globalizační procesy jsou dle ní založeny mj. i na využívání stereotypů spojených s muži a ženami, a zároveň způsobují skutečnost, že ženy v daleko větší míře vstupují do mužských oblastí, zejména oblasti výroby, placené práce a migrace (Kolářová, 2009, s. 99-100).

Globalizační proces přinesl a přináší i některé klady. Dle Mezřického (2006, s. 12) lze mezi kladné jevy zařadit růst objemu globálně obchodovatelného zboží, ekonomický růst původně rozvojových zemí, růst spotřeby, vznik střední třídy odborných elit v Asii a Latinské Americe či vznik postmoderny, která je otevřená navenek.

1.4.5 Sociální hnutí vymezující se vůči ekonomické globalizaci

Z kritiků a odpůrců se postupně zformovala (masová) hnutí, občanské iniciativy, nevládní nebo mezinárodní ekologické organizace. Některá z nich vyjadřují

v posledních letech své protesty nenásilnou cestou. Avšak konec minulého století a počátek tohoto byl (či možná ještě je) charakteristický pro velmi ostré antiglobalizační protesty radikálních odpůrců odehrávající se v ulicích měst. Protesty a demonstrace radikálních odpůrců namířených proti MMF a Světové bance zažila i Praha při zasedání těchto organizací v září 2000. Nelze nezmínit předcházející a násilím provázené antiglobalizační demonstrace v Seattle v roce 1999 při příležitosti ministerské konference Světové obchodní organizace (WTO). Jak popisuje spolupracovník ústavu pro globální politiku Glopolis Ivo Bělohoubek (2008), Seattle byl v oblacích slzného plynu a aktivistům se tam podařilo narušit a zastavit jednání.

Dle Kolářové (2009, s. 48) představuje antiglobalizační hnutí „...současnou fází levicového hnutí, ve specifické podobě a transnacionálním propojení“ a je namířeno „...proti globalizaci, ale ne jako takové, nýbrž proti ekonomické, neoliberální, kapitalistické globalizaci.“ O nejvýznamnějším antiglobalizačním hnutí, tzv. alterglobalizačním hnutí pojednávají Kolářová a Slačálek (2009) a uvádějí, že toto hnutí zahrnuje aktéry jako sociální hnutí, odbory, radikální politické skupiny apod., a že je spojuje právě kritika ekonomické globalizace a pravicových reakcí na ni – neoliberalismu a nacionalismu. Důležitým milník pro alterglobalizační hnutí spatřují ve vzniku platformy *People's Global Action* a uspořádání *Global street party* v roce 1998. Pro hnutí byly klíčové konfrontační demonstrace, na kterých se prezentovalo jako protihráč globálních mocných. Bělohoubek (2008) k tomuto hnutí uvádí, že ač je samo produktem globalizace odmítá ideologii neoliberalismu, expanzi nadnárodních korporací a dalších souvisejících fenoménů. Zdůrazňuje, že neodmítá vágní pojem „globalizace“ jako takové.

Shrnutí působení antiglobalizačního hnutí v letech 1998–2008 podává Bělohoubek (2008) a uvádí, že přišlo s vizí regulace mocných hráčů, silnějšího a flexibilnějšího státu, aktivní a silné OSN, jíž budou podřízeny mezinárodní finanční instituce a udržitelnost výroby a spotřeby, a zároveň představilo formulaci alternativního politického programu. Následně nabralo rychle sebevědomí a stalo se obávaným oponentem globální elity, nicméně nelze jednoduše určit, do jaké míry se mu podařilo

prosadit svoje myšlenky. Přesto mu připisuje zásluhy k přijetí *Reduction Strategy Papers* (strategie snižování chudoby)⁵ či Rozvojové cíle milénia přijaté OSN.

1.5 Soudobá globalizace

Jak již bylo řečeno, datovat jednoznačně počátek globalizace nelze. Proto je vhodné použít přibližující pojem „soudobá globalizace“, objevující se poměrně často i v odborné literatuře, o jehož výkladu a ukotvení v čase není bezesporu tolik pochyb. Pro účely tohoto pojednání se soudobou globalizací rozumí období, které se vyznačuje nezměrným rozvojem informačních technologií a následným rozšířením internetu (jako např. „šestá vlna“ v pojetí Thernborna – viz kapitolu 1.2), tedy konec 20. století.

Hlavní znaky soudobé globalizace, tedy reality konce 20. a počátku 21. století, jsou dle různých autorů především mobilita osob a zboží, pohyb informací a prostředky komunikace. Jak uvádí Suša, tyto jevy mají velké ekonomické i sociální dopady a znamenají mimo jiné další prohlubování sociálních nerovností: „Vlivy komunikačních prostředků a technologií umožňující časoprostorové stlačení znamenají také intenzivnější ovlivňování a interakci. Tak vzniká celý komplex globalizovaných sociálních vztahů různých aktérů a sil ... sociální dopady mají ambivalentní povahu, mají nerovný dopad pro různé aktéry, a dokonce posilují další prohloubení stávajících sociálních nerovností i nerovností nových.“ (Suša 2010, s. 126). Soudobé procesy, které jsou motorem i výsledkem globalizace, rovněž vyvolávají u mnohých pocity, že na počátku 21. století se lidstvo ocitá v mimořádné době, v době velkých a rychlých společenských změn, že se mění historie celého „glóbu“. Giddens v roce 2000 (znovu)použil pojem „unikající svět“⁶ poukazující na fakt, že se lidstvu kontrola nad současností spíše vymyká, že lidstvu svět uniká. Obdobně pohlíží na toto období manželé Tofflerovi, kteří dokonce hovoří o vzniku „nové civilizace“ a vidí v ní význam svého konceptu tzv. třetí vlny (jejíž nástup datují do 70. let 20. Století) a predikují, že „...třetí vlna proletí dějinami a završí se během několika dekad.“ (Tofflerovi, 2001, s. 15).

5 Strategie je připravována členskými státy Mezinárodního měnového fondu a Světové banky participativním procesem. Zaměřuje se na vnější finanční potřeby a hlavní zdroje financování a strategie ke snižování chudoby rozvojových zemí (BusinessInfo.cz, 2007).

6 „Nejsem ale první, kdo termín „unikající svět“ použil... Svůj přednáškový cyklus tak již asi před čtvrtstoletím pojmenoval proslulý antropolog Edmund Leach, který však tehdy za tento název postavil otazník. Mám za to, že dnes již tam být nemusí.“ (Giddens, 2000, s. 7).

Jak bylo pojednáno v dosavadních kapitolách věnující se primárně tématu globalizace, přináší tento jev řadu otázek, témat, problémů a nejistot. Mezi nejzásadnější patří problematika změn v oblasti práce a zaměstnání a jejich dopad na jednotlivce i na národní státy. V období po roce 2008 se téma globalizace dostává ještě více na scénu, a to v důsledku finančních krizí, které od té doby postihly velkou část světa. Dochází k obratu v pohledu na vývoj globálního světa a mnoho autorů naráží na problematiku nejistot trhů práce, ke kterým v důsledku současných globalizačních procesů dochází (Keller, 2011; Suša, 2010). V souvislosti s prací jsou dopady světové krize pojednány v kapitolách 2.3 a 2.4. Následující kapitoly se věnují změnám v pojetí práce a změnám na trzích práce v soudobé globalizaci.

2 Instituce práce a její proměny v čase

2.1 Práce a trh práce

Pojem práce má tato dvě základní pojetí: (i) práce jako placené zaměstnání a (ii) práce jako činnost, na kterou je potřeba vynaložit určité úsilí a jejímž cílem je duševní či fyzický výtvor. Na práci je nahlíženo optikou několika vědních oborů, zejména ekonomickou, sociologickou a psychologickou. Definici z pohledu ekonomie, která práci přičítá zásadní význam, uvádí např. Vlček: „práce je v ekonomické teorii chápána jako cílově zaměřená hospodářská činnost člověka.“ (Vlček, 2003, s. 219). Ekonomie rovněž řadí práci – vedle půdy a kapitálu – k obecným výrobním faktorům. Sociologické definice práce bývají spjaty s pohledem na práci jako na hodnotu pro společnost, např. „účelová produkce předmětů a služeb, které mají hodnotu pro ostatní členy společnosti, jako pravidelné zajišťování statků a situací“ (Velký sociologický slovník, s. 824, heslo práce). Rovněž na práci pohlíží z hlediska pracovního výkonu – „...trvale je práce chápána dvojznačně jako nutná námaha a jako uspokojivý výkon či dobrovolná tvorba. Tento protiklad je paralelně vyjádřen v mnoha jazycích.“ (Velký sociologický slovník, s. 824, heslo práce). Ondřej Svatoň, který se tématu práce věnoval ve své disertační práci „Změny ve vnímání práce“, shrnuje pojetí pojmu práce do dvou poloh, a to práce ve smyslu činnosti směřitelné na trhu, ale také „práce jako činnost vymezující člověka, práce jako významný zdroj jeho identity.“ Skrz pojem práce zároveň teoretikové vysvětlují společenské procesy, resp. se „...stal jedním z ústředních konceptů teorií...“ (Svatoň, 2007, s. 4). Shrnující konstatování předkládá Giddens: „Práce je ve všech kulturách základem ekonomiky“ (Giddens, 1999, s. 309).

Trh práce charakterizuje Vlček (2003) následovně: „Trh práce zajišťuje produkci a distribuci práce formou směnných vztahů mezi domácnostmi, které nabízejí práci, a firmami, které práci poptávají. Výsledkem interakce nabídky a poptávky je cena tohoto výrobního faktoru – mzda.“ (Vlček, 2003, s. 219). Kuchař (2007) o trhu práce uvádí, že je stejný jako jakýkoli jiný trh, tj. založený na vztahu dvou subjektů, kdy jeden něco nabízí a druhý, který o nabídku jeví zájem a že jej lze označit za „...společenský subsystém specializovaný na základě funkcí, které zajišťuje.“ (Kuchař, 2007, s. 11). Dále uvádí, že trh práce spojuje „...prvky ekonomického, právního, sociálního a kulturního systému společnosti. Každý z nich má přirozeně vlastní dynamiku a hraje tedy v různých fázích společenského vývoje poněkud odlišnou roli.“ (Kuchař, 2007,

s. 12). Užší vymezení přináší Tvrdý (2008), když hovoří o abstraktním prostoru, ve kterém dochází k interakci mezi zaměstnavateli a pracovníky. Dle něj je pak „základním předpokladem existence trhu práce vnímání práce jako zboží.“ (Tvrdý, 2008, s. 19). Je patrné, že trh práce nebyl vždy součástí lidské civilizace. Někteří autoři spatřují počátky formování trhu práce již v obchodování s otroky – např. Tvrdý (2008, s. 19), nicméně lze namítat, že z pohledu dnešního pojetí trhu práce nešlo o nabídku a poptávku po práci v dnešním chápání, jelikož otroci byli považováni za majetek, nikoli za pracovní sílu, a svou práci na trhu rozhodně svobodně nenabízeli. Tvrdý (2008, s. 19) pak datuje formování trhu práce do středověkých cechů, avšak přiklání se k pojetí, které datuje skutečný trh práce až do období průmyslové revoluce.

Svatoň (2007, s. 94) spatřuje v nástupu moderních technologií nejvýznamnější prvek proměňující trh práce, a zároveň konstatuje, že trh práce v dnešní podobě zřejmě nebude existovat donekonečna s tím, že „...nestabilita trhu práce v globálním měřítku pak může naznačovat zásadní nestabilitu moderních ekonomik vůbec.“. V současné společnosti se hovoří o segmentaci trhu práce, což je rozdělení trhu na několik segmentů podle profesí. Mezi segmenty však existují určité bariéry, které mohou některé pracovníky omezovat v přístupu k jistým a dobře placeným zaměstnáním (Tvrdý, 2008, s. 38). Rovněž je v posledních letech na trh práce pohlíženo globální optikou a hovoří se o globálním trhu práce. Toto téma je více rozpracováno v kapitole 2.4.

2.2 Pojetí práce v historii

Pojem práce je velmi komplexní a zasahuje jak časově tak prostorově do mnohých oblastí. V kontextu tohoto pojednání je proto žádoucí provést stručnou historickou odbočku do období před (nejen soudobou) globalizací. Práce měla v průběhu historie rozdílné podoby, náplně a společenské funkce. S ohledem na uvedené definice v předchozí kapitole je níže uvedený přehled sestaven zejména v souvislosti s pojetím práce jako činnosti se směnnou hodnotou.

Ve společnostech tradičních, tj. v období před průmyslovou revolucí byla práce dlouhodobě vnímána jako něco nevhodného, dokonce jako trest – „Podle starozákonní interpretace je práce trestem za hřích.“ (Svatoň, 2007, s. 12). V antice tělesnou práci vykonávali otroci, pro svobodného člověka byla nedůstojná. První významnější změna v postoji k práci přichází ve středověku, kdy dochází k růstu prestiže pracovníků

s rozvojem cechů, které přinášejí mimo jiné hierarchické uspořádání společnosti. Práce začíná být vnímána nejen jako namáhavá, ale i jako ušlechtilá a tvůrčí činnost (Tvrdý, 2008, s. 13). Jak uvádějí mnozí teoretikové, zásadní změna nastává v 16. století vznikem protestantismu, zejména kalvinismu, pro jejichž stoupence se práce stává ctností. Pohled na důvody proměny práce spojené se vznikem kalvinismu rozpracovává např. Svatoň a uvádí, že mechanismus vytvoření vztahu k práci spočíval v úsilí protestantů vyrovnat se s otázkou predestinace a konstatuje, že Luther a Kalvín stáli u zrodu přesvědčení o nutnosti pracovitosti (Svatoň, 2007, s. 43–46). Detailně se problematice protestantismu a jejího vlivu na kapitalismus věnoval Max Weber, který na ní vystavěl svou teorii vzniku kapitalismu⁷. Petrusek v interpretaci Weberova díla ukazuje, že protestanti, zejména kalvinisté, jsou více orientováni na zisk než katolíci a jsou úspěšnější v získávání peněz, a dále že protestantská etika káže člověku vykonávat své povolání co nejúporněji (Petrusek, 2011, s. 102–103). U kalvinistů se i láska k bližnímu „...projevuje v první řadě ve splnění pracovních povinností daných lex naturae...“ (Svatoň, 2007, s. 44).

Nejvýznamnější a největší změny v charakteru práce však přicházejí s nástupem industrializace společnosti ve století osmnáctém. Práce se stává jedním z výrobních faktorů, a i zdrojem bohatství. Práce se začíná odehrávat mimo domácnosti, začíná existovat vymezená pracovní doba, roste migrace za prací do měst (Tvrdý, 2008, s. 13–17). Následně v průběhu 19. století dochází v Evropě a Severní Americe právě v souvislosti s průmyslovou revolucí k velkým přeměnám spočívajícím zejména ve změně tradičních forem vlastnictví mající dopad na nové uspořádání společnosti, resp. změny ve fungování ekonomiky. Tato transformace s sebou nesla změnu pracovních podmínek, vnímání práce jako takové a vznik trhu práce v dnešním pojetí, tj. práce je nabízena jako služba. Díky nové organizaci práce a strojové výrobě došlo k rozvoji dělby práce, k soustředění pracovní síly na určitých místech, zejména v továrnách, což přineslo i velkou nezávislost na přírodních vlivech. Zavedení strojní výroby umožnilo osvobodit pracující od nejnamáhavějších činností, zároveň však upadaly řemeslné

7 S myšlenkou „ideje ducha“, který kapitalismus odlišuje pouze od potřeby hromadění peněz, přišel před Weberem německý ekonom a sociolog Werner Sombart. Na rozdíl od Marxe, který vznik kapitalismu vysvětluje odlišně, tvrdí, že kapitalismus nevznikl na základě dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů, „...ale na základě vývoje jisté formy étosu – vnitřního ducha ekonomické epochy a systému.“ (Petrusek, 2011, s. 115). S jinou verzí teorie vzniku kapitalismu v rámci teorie světového systému přicházejí od 70. let 20. století Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank a Christopher Chase-Dunn (Holubec, 2009, s. 16).

dovednosti (Keller, 2004, s. 16–17). Pracovní síla sice vstoupila na trh jako svobodná, avšak pracovní podmínky dělníků byly po řadu let velmi špatné, což přineslo do společnosti další prvky – dělníci začali řešit konflikty se svými zaměstnavateli stávkami, následně docházelo ke vzniku odborů, které se následně staly masovým hnutím a byly legalizovány v poslední čtvrtině 19. století (Giddens, 1999, s. 315).

Prudkými změnami ve společnosti spojenými s průmyslovou revolucí a tedy vznikem průmyslové neboli moderní společnosti se začali velmi seriózně zabývat tehdejší myslitelé s cílem vysvětlit, v čem se moderní společnost liší od společnosti tradiční, a tím byly dány počátky vzniku sociologie jako samostatné vědní disciplíny. Tématu práce a uvažování o ní se důkladně věnuje Karl Marx⁸. Začíná užívat pojem „třída“ jako skupinu lidí spojující zdroj obživy a vztah mezi těmito třídami je podle něj založen na vykořisťování. Poukazuje na fakt, že s rozvojem průmyslu se vytváří daleko větší bohatství než kdy předtím, avšak dělníci z toho nemají velký prospěch a majetné třídy dále bohatnou (Giddens, 1999, s. 258). Marx zavádí a užívá pojem „odcizená práce“, čímž upozorňuje na to, že vztahy se v moderní společnosti změnilly na vztahy mezi předměty. Poukazuje na to, že je dělník redukován na pouhou pracovní sílu, hovoří o tzv. nadhodnotě, kterou spatřuje ve výnosu kapitalisty na dělníkově práci, tedy na části jeho nezaplaceného pracovního času, přičemž tato část je „...základním předpokladem vzniku kapitálu.“⁹ (Petrusek, 2011, s. 41). Mezi zásadní zvraty, jak již bylo řečeno, patřilo zavádění dělby práce přinášející vyšší produktivitu a vznik nových funkcí a profesí. Jak uvádí Giddens „Kontrast mezi dělbou práce v tradiční a moderní společnosti je vskutku ohromující. I v těch největších tradičních společnostech obvykle existovalo nanejvýš dvacet nebo třicet hlavních řemesel a hrstka specializovaných povolání typu obchodníka, vojáka či kněze.“ (Giddens, 1999, s. 310). Tématu dělby práce se ve své práci věnoval Émil Durkheim, resp. změnám sociálních vztahů s dělbou práce spojených. Petrusek ve své interpretaci Durkheimova díla uvádí, že „...dělba práce nemůže být redukována pouze na ekonomickou sféru, protože se stejným fenoménem se setkáváme také mimo ni, ať už jde o oblasti politiky, spravedlnosti, vědy

8 Abstraktní uvažování o práci Marx povýšil na vědeckou metodu (Svatoň, 2007, s. 28).

9 „Kapitalista se tedy dovolává zákona zbožní směny. Jako každý jiný kupec snaží se vytlouci co největší užitek z užitné hodnoty svého zboží. Náhle se však ozve hlas dělníka, dosud přehlušovaný hlukem a rachotem výrobního procesu: Zboží, které jsem ti prodal, se liší od ostatní zboží tím, že jeho spotřeba vytváří hodnotu, a to větší hodnotu, než kolik samo stojí. Proto jsi je také koupil. Co se tobě jeví jako zhodnocování kapitálu, je pro mne zbytečné vydávání pracovní síly.“ (Marx, 1954, oddíl III – Výroba absolutní nadhodnoty, kapitola 8 – Pracovní den, nestránkováno).

nebo třeba o vztahy mezi muži a ženami. Dělbá práce je tak určitá struktura společnosti jako takové, pro niž je technická a ekonomická dělbá práce jen jedním z výrazů.“ (Petrusek, 2011, s. 91). Durkheim se ptá i po morální hodnotě dělbě práce a dochází k závěru, že společenská dělbá práce neohrožuje společenskou soudržnost (Petrusek, 2011, s. 92). Změnu třídního uspořádání a vznik pracující třídy dává americký sociolog Thorstein Veblen do souvislosti se vznikem „nové“ třídy, tzv. třídy „zahálčivé“. Nazývá tak americkou vyšší třídu druhé poloviny 19. století, která měla dostatek volného času a peněz a u které spatřuje ostře se vymezující jevy vůči třídě pracující. Veblen poukazuje na způsoby, jak tato společenská třída demonstruje své bohatství a nenutnost pracovat a zavádí pojmy jako „okázalá zahálka“ a „okázalá spotřeba“ (Veblen, 1999).

Na počátku 20. století dochází s pokračujícím rozvojem průmyslové společnosti k dalším proměnám v pojetí práce. Objevuje se nový směr „vědecké řízení“, který se zaměřuje na organizaci pracovních činností za účelem větší produktivity práce a zamezení plýtvání lidskou prací. Za zakladatele tohoto směru je považován Frederick W. Taylor (odtud *taylorismus*), který propagoval a zaváděl používání tzv. vědeckých metod řízení práce. Vědecké řízení doznalo později značné kritiky, především pro podceňování člověka jako lidské bytosti a vnímání jej jako stroje (Kocianová, 2004, s. 14–16; Kocyba, Schumm, 2007, s. 52; Tvrdý, 2008, s. 13). S postupem „masovění“ spotřeby ve společnosti¹⁰ vzniká potřeba větší výroby, čehož si všímá Henry Ford a zavádí tzv. masovou výrobu díky použití pohyblivého pásu ve výrobě. Tento systém výroby (neboli fordismus) měl zásadní vliv na pozitivní změnu pracovních podmínek. Jednalo se zejména o plnou zaměstnanost, jistotu kariéry, rostoucí plat či fungování odborů (Giddens 1999, s. 315). Ve 30. letech se otevírá téma postavení dělníka v organizaci díky empirickým výzkumům vedeným Eltonem Mayem (hawthornské experimenty). Výzkumy prokázaly existenci formálních a neformálních struktur v organizacích, a zároveň fakt, že efektivita práce dělníků je ovlivňována daleko větší měrou právě neformálními strukturami než např. podmínkami práce. Zjištění vedla k položení základů přístupu *human relations*, která „...byla podstatnou korekcí klasického taylorovského přístupu k dělníkovi.“ (Petrusek, 2011, s. 188). Ve 30. letech dochází rovněž ke vzniku velkých formálních organizací přinášejících nová pracovní

10 „Počátky zmasovění spotřeby můžeme klást už někdy do poslední čtvrtiny 19. století. Tato úvodní fáze trvala a ž do konce druhé světové války spotřeba se v této době rozšířila z horních na střední vrstvy, tedy na zaměstnance velkých organizací.“ (Keller, 2008, s. 77).

místa v sektoru služeb, k rozvoji sociálního státu poskytujícího pojištění zaměstnancům (Tvrdý, 2008, s. 16; Reichel, 2004, s. 47).

Za významný milník ve vnímání práce jako placeného zaměstnání je možné považovat vznik Mezinárodní organizace práce (ILO) v americké Philadelphii dne 10. května 1944, a rovněž následné ukotvení práva na práci ve Všeobecné deklaraci lidských práv, a to schválením deklarace Valným shromážděním OSN dne 10. prosince 1948. V následujících letech je v zemích reálného socialismu oficiální ideologií zaveden tzv. kult práce a dělnické třídy. V totalitních projektech nabyla práce podobu nástroje sociální kontroly. Jak uvádí Mareš (2004) – intelektuálové a živnostníci byli posíláni „...na manuální práci do továren v 50. letech, aby tam získali dělnickou identitu...“ a stát byl jediným všemocným zaměstnavatelem (Mareš, 2004, s. 40). Naopak v zemích s tržní ekonomikou, resp. v celé tzv. západní společnosti dochází kolem 60. let k úbytku počtu dělnických pracovních míst (tzv. modré límečky) a k výraznému nárůstu pracovních míst a zaměstnanosti v sektoru služeb (tzv. bílé límečky) (Tofflerovi, 2001, s. 19; Tvrdý, 2008, s. 17). V tomto období se rozšiřuje spotřeba (konzum) na celou společnost, což podporuje jak sektor výrobní, tak sektor služeb (Keller, 2008, s. 77). Podle Wallersteina dochází v období 1945–1970 k vývoji ekonomiky vyznačující se technologickou inovací, vzestupem ekonomiky a „...redukci sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát.“ (Holubec, 2009, s. 72).

Za specifické období 20. století lze označit 70. léta, která jsou teoretiky označována za počátek tzv. postindustriální společnosti¹¹, jejíž zvláštnosti pojmenoval americký sociolog Daniel Bell jako změna výrobních zdrojů ze surovin a energie na informace, resp. vědění. Růst bohatství a vzestup produktivity práce „...otevřely otázku zkracování pracovní doby a doprovodného přírůstku volného času pro všechny.“ (Keller, 2008, s. 74–75). Právě do tohoto období zasadili Tofflerovi vznik třetí vlny v rámci své koncepce pojetí dějin jako „...sled valících se vln změn...“ (Tofflerovi, 2001, s. 17). Rozvíjí se mezinárodní dělba práce a rostou velké nadnárodní korporace často disponující „...tržbami většími než je HDP středních a malých zemí.“ (Švihlíková, 2010, s. 138). V následujícím období 80. let pokračuje rozvoj tzv. znalostní společnosti,

11 „I když byl termín, postindustriální společnost“ některými badateli ojedinele užíván už v době první světové války, pro jeho vstup do sociologie byl rozhodující rok 1973. Tehdy ho nezávisle na sobě použili v názvu svých knih francouzský sociolog Alain Touraine a Američan Daniel Bell.“ (Keller, 2008, s. 74).

a zároveň, jak uvádí Suša (2010, s. 215), dochází ke změnám vztahů mezi podniky, vládami a odbory.

2.3 Práce v soudobé globalizaci

Soudobá fáze globalizace, tedy období od konce 20. století po současnost, je obdobím společnosti postmoderní, též označované jako postindustriální. Reichel (2004, s. 48) spatřuje základní rysy postmoderních společností v myšlení „...odklánějícím se od koncepce národního státu ke globálnímu pohledu na svět.“ Jak bylo nastíněno v předchozí kapitole, společnost postindustriální je koncepcí Daniela Bella, kterou Pongs interpretuje jako společnost vyznačující se „...změnou způsobu lidské práce díky klíčovému významu teoretických poznatků a rostoucí převaze sféry služeb nad sférou výrobní.“ (Pongs, 2000, s. 65). K označení postmoderní doba se Albrow (2000, s. 33) staví tak, že není jen postmoderní, ale má svou specifickou hodnotu, jež je globální povahy a přímo uvádí, že *požaduje ukončení moderní doby*. Označování časových úseků přidáním předpony „post“ komentuje, že jde jen o označení pro přechod, když společnost není schopna nějaké období pojmenovat. Dle něj žijeme v globální éře a „globálnost není stavem, který následuje po modernosti, a není ani logickým důsledkem moderní doby, ale výstižným popisem současné přítomnosti.“ (Albrow, 2000, s. 33).

Současná společnost je tedy označována jako společnost postindustriální, postmoderní, společnost služeb, společnost znalostní či společnost globální. Život celé společnosti i jedince doznal za posledních několik desítek let značných proměn, což se zcela přirozeně odráží i v oblasti placené práce. V roce 1999 uvádí Lafontaine, že hodnota výdělečné práce je v západních společnostech velmi vysoká (pohled z roku 1999), hovoří o její atraktivitě spočívající v tom, že společenské postavení a životní šance jedinců jsou na ní závislé, stejně jako je zdrojem smysluplnosti, vytváření hodnot a možnosti komunikace (Lafontaine, 1999, s. 212). Specifické projevy globalizačních procesů v oblasti práce jsou předmětem pojednání následujícího textu, jde především o tyto jevy: důraz na znalosti a informace, úbytek pracovních míst a nezaměstnanost, flexibilizace práce a vliv nadnárodních korporací.

Ve znalostní společnosti rychle rostou v důsledku prudkého rozvoje technologií společně s informacemi i nároky na znalosti a dovednosti pracovníků. Tofflerovi (2001,

s. 37) považují za ústřední zdroj soudobé ekonomiky poznání zahrnující data, informace, ale i kulturu a hodnoty. Dokonce hovoří o „alchymii informace“. Jak konstatuje Svatoň (2007, s. 84) – na dnešním trhu práce se oceňují především znalosti, kvalifikace či charisma jako výsledek rozšiřování pojmu práce tak, „...aby mohly být za onu kvalitu, kterou pracovník nabízí ke směně, považovány všechny lidské vlastnosti, které lze na trhu prodat.“ Dle odborníků na mikroekonomii Zuzany Džbánkové a Pavla Sirůčka (2007, s. 7) musí každá ekonomika a vzdělávací politika reagovat na současnou informační společnost důrazem na přípravu svých občanů prostřednictvím vzdělávání a investicemi do lidského kapitálu jako významným faktorem dosažení stabilní úrovně zaměstnanosti. Zároveň oba autoři kladou důraz na aktivní postoj každého jedince ke své zaměstnatelnosti. Růst pracovních pozic mající za náplň „práci s informacemi“ vede některé autory, ve snaze najít přidanou hodnotu práce, k jisté kritice. Tofflerovi hovoří o symbolické práci a supersymbolické ekonomice a zamýšlejí se nad výsledky takové práce „...nedělají nic jiného, než že uvádějí do pohybu informace nebo generují více informací. Tato práce je naprosto symbolická.“ (Tofflerovi, 2001, s. 51). Svatoň poukazuje na fakt, že potřeba lidské práce se sice snižuje, avšak roste význam know-how a expertních znalostí, a zároveň ztrácí trh práce na významu (Svatoň, 2007, s. 78).

Oproti meziválečnému období silného sociálního státu a plné zaměstnanosti se státy západních vyspělých ekonomik potýkají s úbytkem pracovních míst a nezaměstnaností více než kdy dříve. Na první pohled však není zřetelné, jsou-li tyto jevy důsledkem výhradně globalizačních procesů. Někteří autoři dávají snižující se objem placené práce do jednoznačné souvislosti s technickými změnami, rozvojem technologií, automatizací a se změnami, které je v globálním měřítku doprovází (Svatoň, 2007¹², s. 54; Offe, 2000, s. 193), nicméně Švihlíková uvádí, že se o tzv. technologickou nezaměstnanost vedou spory, tedy zda technologický pokrok ničí pracovní místa (Švihlíková, 2010, s. 44). Mnozí autoři poukazují na vliv kroků nadnárodních korporací, které ve jménu svých vyšších zisků, tedy nižších nákladů, opakovaně přesouvají části svých pracovních činností do zemí se stále levnější a levnější pracovní silou (Offe, 2000; Keller, 2008; Holubec, 2009; Švihlíková, 2010). Tyto kroky následně vedou k samozřejmému poklesu pracovních míst v zemích, odkud jsou přesouvány. Lafontaine (1999) podotýká, že změnami poměru pracovních sil mezi pracujícími a kapitálovými vlastníky ve

12 K pokračování technických změn vyřazujících lidskou práci uvádí Suša, že dle některých analýz hrozí „...destabilizace či zhroucení trhů práce a sociálních struktur.“ (Suša, 2010, s. 113).

prospěch kapitálu bylo v mnoha zemích oslabeno zastoupení zaměstnanců a že zejména „...mezinárodní koncerny vydírají své zaměstnance a jejich zastoupení na domácím působišti hrozbou přemístění pracovních míst.“ (Lafontaine, 1999, s. 24–25).

Giddens poukazuje na změnu placené práce v posledních desetiletích v souvislosti se zapojením žen do pracovního procesu, jenž má obrovský vliv na počet a strukturu pracovních míst. Zapojení žen považuje za jednu z nejvýznamnějších změn v současné společnosti, a zároveň upozorňuje na existenci neplacené domácí práce, kterou v domácnosti většinou vykonávají ženy a která posiluje celou ekonomiku (Giddens, 1999, s. 319–332). Stejně jako uvádí Bell – většinu práce v industriální společnosti vykonávali muži, v postindustriální společnosti je dle něj podíl žen na trhu práce stejný jako podíl mužů, přičemž ženy vykonávají práci zejména v oblasti služeb (Bell, 2000, s. 75). Rovněž Offe spatřuje klesající absorpční kapacitu trhu práce ve faktu, že více lidí – především žen – chce být delší dobu výdělečně činnými (Offe, 2000, s. 193). Zapojení žen do pracovního procesu tedy výrazně zvýšilo nabídku na trhu práce, což hraje zásadní roli v dostupnosti práce pro všechny. Ve snaze snížení nezaměstnanosti a zvýšení zaměstnatelnosti jedinců se národní i mezinárodní politiky orientují na vytváření pracovních míst a rekvalifikace nezaměstnaných. Pod vlivem zřejmé deziluze popisuje Svatoň tento proces takto: „...vede k neustálým pokusům vytvářet nové ‚tradiční‘ pracovní příležitosti nebo přeškolovat nezaměstnané na ‚novou‘ práci, která je ovšem definována úřednický. Rekvalifikační kurzy mohou jistě produkovat absolventy připravené vykonávat ‚symbolickou práci‘, tato práce ale často neexistuje nikde jinde než v plánech těchto ministerských odborů a byla vymyšlena různými experty a poradci specializujícími se na oblast rekvalifikací, na rozvoj lidských zdrojů, na celoživotní vzdělávání.“ (Svatoň, 2007, s. 66–67). Růst nezaměstnanosti v důsledku technologického pokroku dal zaměstnavatelům dle Suši argument pro oslabení pozic zaměstnanců a odborů (Suša, 2010, s. 209). Bez potřeby přikrášlování situace trhu práce konstatoval v roce 2000 v rozhovoru Ulrich Beck: „Krutá pravda zní, že velká část obyvatelstva přijde o své pracovní místo. Bude se to týkat zvláště těch, kteří nestačí vysokým výkonnostním standardům této turbospolečnosti. Objevujeme kapitalismus bez práce.“ (Beck, 2000, s. 54).

Od roku 2008, kdy vypukla světová finanční krize, se nezaměstnanost v globálním měřítku dále zvyšuje jako dopad postupného úpadku několika velkých společností,

i některých států. Po začátku krize se v globálním měřítku odhadoval a v podstatě „v přímém přenosu“ sledoval vliv na jednotlivé ekonomiky, odvětví průmyslu a služeb a v neposlední řadě na pracující jedince, resp. jejich pracovní místa. Byť se původně zdálo, že se krize dotkne zejména hypotečního trhu a financí (Machovcová, 2010, s. 64), začali být zaměstnavatelé ve všech sektorech nuceni se silně soustředit na úspory, v důsledku čehož dochází k propouštění a změnám personálních politik. O pracovní místa začínají ve velké míře přicházet jedinci na manažerských pozicích (často i ti označovaní za přeplacené) a dle mediálních zpráv se často stávají nezaměstnatelní. Švihlíková (2010) poukazuje na fakt, že dopady krize na nezaměstnanost dělají „...starosti i takovým organizacím, jako je MMF. Je to proto, že tentokrát se šok z nezaměstnanosti nenachází na (semi)periferii, ale v jádru Západu, ve Spojených státech a EU. Z toho také vyplývá, že MMF aplikuje zcela jiná doporučení než v případech např. mexické krize. Společná analýza MMF a ILO ukazuje, že země Západu čelí největší nezaměstnanosti a sociální krizi od Velké krize 30. let.“ (Švihlíková, 2010, s. 176). Nicméně již v době před krizí vzbudila dle Švihlíkové ohlas publikace ILO – Globalizace selhává ve vytváření nových kvalitních pracovních míst i ve snižování chudoby, která je významná právě tím, že analyzovala dobu před krizí (Švihlíková, 2010, s. 170). Riziko nezaměstnanosti spojuje Suša s oslabením demokracie, když podotýká, že u jedinců bez účinných sociálních sítí dochází ztrátou zaměstnání i ke ztrátě zájmu o veřejné záležitosti a oslabením středních tříd dochází k oslabení demokracie. (Suša, 2010, s. 113). Jaké možnosti má současná společnost ke snížení nezaměstnanosti, resp. zvýšení počtu pracovních míst, pojednává kapitola 2.6.

Jedním z pojmů spojovaným se současným pojetím práce je tzv. flexibilita, flexibilizace práce. Současně se hovoří i o flexibilitě výroby – flexibilní výroba a zavádění počítačového designu se odlišuje od masové výroby – o flexibilním řízení organizací – vyšší flexibilitu umožňuje síťové uspořádání, ke kterému se přechází z pyramidálního uspořádání organizací (Giddens, 1999, s. 313; Tvrdý, 2008, s. 19), o flexibilizaci trhů práce – „Rostoucí flexibilizace pracovních trhů však ve svých důsledcích může znamenat riziko také pro fungování současných sociálních států.“ (Dudová, 2008, s. 19). Jako požadavek na schopnosti uchazečů o zaměstnání se flexibilita objevuje již několik let ve většině náborové inzerce a lze dovodit, že tou schopností má být ochota pracovat jakkoli dlouho a kdykoli, a zároveň se umět přizpůsobit jakýmkoli změnám v náplni či rozsahu práce, ve změně prostředí, změně spolupracovníků, nadřízeného

apod. Jak uvádí Švihlíková, „...slovo flexibilita bylo původně užíváno v souvislosti s počítačovými komponentami a snadností, s jakou jedna mohla nahrazovat druhou. ... flexibilita ve vztahu k pracovní síle ... může znamenat být zaměstnavateli k dispozici ... v jakoukoliv hodinu, může znamenat, že zaměstnanec musí být schopen plnit mnoho různých úkolů. V makroekonomickém pojetí pak, že zaměstnanec střídá různá zaměstnání a flexibilně se přizpůsobuje výkyvům trhu...“ (Švihlíková, 2010, s. 168).

Flexibilita práce znamená rovněž zavádění nových forem práce a pracovních úvazků, tzv. více flexibilních, přičemž otázka jejich výhodnosti či nevýhodnosti pro zúčastněné je v současné společnosti velmi diskutována. Pro organizaci znamená flexibilita do jisté míry úspornější cestu k dosažení zisku. Právě flexibilitu, ale i globalizaci, popisují Džbáňková a Sirůček jako „...zaklínadla maskující honbu za soukromými profity“ (Džbáňková, 2007, s. 3). Flexibilitu a individualizaci pracovních úvazků dává britská autorka Catherine Casey, zabývající se mj. kvalitou práce, do souvislosti s oslabující rolí odborů a sociální regulací práce (Casey, 2007, s. 191). Tvrdý charakterizuje mechanismus flexibilizace práce ze stran organizací tak, že je často ponecháno pouze jakési jádro stabilních zaměstnanců a ostatní činnosti jsou vykonávány pracovníky najímanými na krátkodobé úvazky nebo zadávány dalším firmám a velké výrobní či servisní činnosti jsou celé přesunuty na externí firmy (jsou tzv. outsourcovány). Při takovém nastavení spočívá výhoda pro organizaci ve volnějším „pohybu“, než by měla při zajišťování všech těchto činností vlastními zaměstnanci (Tvrdý, 2008, s. 19).

Do jaké míry jsou tyto kroky vždy nákladově efektivní, jak bývá organizacemi většinou zdůvodňováno, zůstává bez systematického sledování finančních ukazatelů v čase otázkou. Ze strany pracovníků je zavádění flexibilních pracovních forem vnímáno jak negativně, tak pozitivně. Mezi tyto formy se obvykle řadí zkrácené/částečné pracovní úvazky, práce na dohodu, práce z domova, práce na dálku či přerušení kariéry (tzv. *careerbreak*). Giddens poukázal na fakt, že na základě některých průzkumů jsou jedinci pracující na částečný úvazek spokojenější než ostatní, nicméně se domnívá, že „...jde převážně o ženy, které na své zaměstnání kladou menší nároky než muži, anebo je vnímají jako vítané osvobození z monotónního koloběhu domácí práce.“ (Giddens, 1999, s. 332). Lafontaine poukazuje na to, že mnohé ženy vykonávající práci na částečný úvazek v Německu jsou ve zkráceném úvazku nedobrovolně, že by uvítaly plný úvazek (Lafontaine, 1999, s. 215). Nicméně dodává, že na druhou stranu ženy

zkrácené pracovní úvazky ve velké míře preferují, a jejich preferenci dává do souvislosti s jejich vytížením péčí o rodinu a domácnost. Uvádí, že pokud tyto kratší úvazky „...slouží k tomu, aby si ženy, které by se jinak musely úplně stáhnout z profesního života, s tímto životem uchovaly kontakty, je třeba považovat práci na zkrácenou pracovní dobu za pokrok. Ale její nevýhody jsou za dnešních podmínek značné.“ (Lafontaine, 1999, s. 216). Hlavní nevýhodu spatřuje Lafontaine ve zkrácení mzdy odpovídající kratší pracovní době, což pro jedince následně znamená i nižší nárok na podporu v nezaměstnanosti či starobní důchod. Další nevýhodou je velmi ztížená možnost kariérního růstu u osob pracujících na částečný úvazek (Lafontaine, 1999, s. 215). Z úhlu pohledu snižování nezaměstnanosti lze však existenci zkrácených pracovních úvazků na pracovním trhu hodnotit velmi pozitivně. Řada odborníků spatřuje ve zkrácených úvazcích možnost zaměstnat více lidí, čímž lze potenciálně snížit nezaměstnanost (např. Lafontaine, 1999). Lafontaine navrhuje zvýhodnění zaměstnanců i zaměstnavatelů, kteří tímto způsobem vytváří pracovní místa – např. zvýšení dávek důchodového pojištění, úlevy v příspěvcích na pojištění, jakož i společenské uznání (Lafontaine, 1999, s. 217).

Za nový trend na současném trhu práce považuje Radka Dudová flexibilizaci práce ve smyslu práce z domova (Dudová, 2008, s. 35)¹³. Dudová na základě závěrů ze své kvalitativní studie uvádí, že z možnosti práce z domu plyne řada výhod i nevýhod, a to jak pro zaměstnance, tak pro zaměstnavatele. Mezi výhody pro zaměstnance řadí: lepší skloubení rodiny a práce, možnost péče o děti či staré členy rodiny, nižší náklady na dojíždění a úspora času, relativně volná pracovní doba, práce v klidu bez ruchu pracoviště. Výhody pro zaměstnavatele spatřuje ve snížení nákladů na technické a pracovní vybavení a na nájemné, ve zvýšené produktivitě a motivaci zaměstnanců či ve snížení fluktuace. Jako nevýhody ze strany zaměstnanců uvádí izolaci od kolektivu se všemi důsledky, problémy s motivací a rozptylováním, a zejména potíže s určením hranic mezi prací a soukromím a sklony k workoholismu. Nevýhody pro zaměstnavatele vidí ve ztrátě přímé kontroly a sníženém kontaktu se zaměstnanci pracujícími z domu a v daleko větší nutnosti plánování a koordinace práce (Dudová, 2008, s. 36–37). Ve snaze objasnit, komu vyhovuje práce z domu nejvíce, uvádí

13 Tématu práce z domova, stejně jako dalším podobám současné práce, se Radka Dudová věnuje ve své kvalitativní studii provedené v roce 2008 mezi českými respondenty.

Dudová, že „...zřejmě těm, kteří nechtějí žít podle nalinkovaných tradičních pracovních modelů.“ (Dudová, 2008, s. 56).

Mnozí autoři vyjadřují v souvislosti s flexibilizací práce svá znepokojení a poukazují na určitá rizika. Ty spatřují v prodlužování pracovní doby, zkracování, resp. nečerpání dovolené, v přenosu flexibility mimo sféru práce do oblasti rodinných vztahů, ve vlivu nestabilních poměrů ve světě práce na psychiku jednotlivce, v pocitech nejistoty, nedůvěry a ohrožení (Džbánková, 2007, s. 3; Lafontaine, 1999, s. 29; Keller 2008, s. 85). Giddens k „obavám“ z flexibilizace práce uvádí, že vlivem „...globální ekonomiky a poptávky po flexibilních pracovních silách se někteří sociologové a ekonomové domnívají, že stále větší počet lidí bude ‚portfoliovými pracovníky‘, budou disponovat určitým kvalifikačním portfoliem ... někteří autoři vidí tento vývoj v pozitivní světle, jiní se obávají, že tato flexibilita v praxi prospěje pouze organizacím, které budou moci najímat a propouštět své pracovníky víceméně dle libosti.“ (Giddens, 1999, s. 330).

Jak bylo již v předchozím textu opakovaně zmíněno, nezastupitelnou roli v procesu současné globalizace hrají nadnárodní korporace. Jako dominantní činitelé světové ekonomiky mají obrovské zisky a obrovský vliv, a jsou tak terčem kritiků a odpůrců ekonomické globalizace. Kromě toho jsou nadnárodní korporace i největšími a nejvlivnějšími zaměstnavateli, a hrají tedy nezastupitelnou roli ve formování globálních i národních pracovních trhů, ovlivňují podobu současné práce a v důsledku mají vliv na jednotlivé pracovníky a jejich pracovní místa. Dle Švihlíkové (2010, s. 138) mají největší nadnárodní korporace pocházející z USA, EU a Japonska zásadní vliv na mezinárodní obchod a ceny – celkově zodpovídají za dvě třetiny toků v mezinárodním obchodě. S ohledem na sílící moc korporací je poukazováno na otázky významu národního státu, na skutečnost, že národní státy disponují vůči korporacím omezenými nástroji a korporace pak přebírají role státu. Diskutuje se budoucí role národních států, dokonce se hovoří o sporu, zda dochází k ústupu či zániku moci národních států (Holubec, 2009, s. 87–88; Džbánková, 2007, s. 3; Švihlíková, 2010, s. 138; Suša, 2010, s. 31). Ke způsobu fungování korporací uvádí Švihlíková, že činnost s největší přidanou hodnotou, pro kterou není obvykle potřeba velké množství pracovních sil, se koncentruje v zemích tzv. triády (USA, EU, Japonsko) a výroba „...se pak podle svého charakteru přesunuje buď do zemí semiperiferie, nebo periferie, pokud

se jedná o jednoduché manuální úkony. Na místě činnosti k sobě dceřiná společnost napojuje celou svou minisít' subdodavatelů, kteří vypadají sice právně samostatní, ale ve skutečnosti jsou na nadnárodní firmě zcela existenčně závislí. Vliv nadnárodních firem na ekonomiku je tak mnohem větší než by napovídal jen hrubý pohled na počet dcer.“ (Švihlíková, 2010, s. 138). Nadnárodní korporace tak mimo jiné ovlivňují v jednotlivých státech objem poptávané práce a nároky na kvalifikace pracovníků, a v neposlední řadě přispívají jistou měrou k prolínání kultur. To se děje zejména prostřednictvím vysílání pracovníků na dlouhodobé pracovní pobyty do zahraničních poboček (neboli expatriace), což je od 90. let minulého století dobře známý jev i v České republice, byť v posledních letech je v důsledku ekonomické krize na ústupu. Prolínání kultur ve firemním světě v podobě setkávání lidí různých národností a náboženského vyznání vyvolalo potřebu specifického přístupu k řízení takto složených skupin, což dalo vzniknout disciplíně nazvané *diversity management*. Nadnárodní korporace jsou zároveň průkopníky cesty společenské odpovědnosti (CSR – corporate social responsibility), v rámci které deklarují zainteresovaným stranám odpovědnost za dopady svého působení na okolí, zejména v oblasti ekologie, etiky, vztahů k zaměstnancům, zákazníkům, dodavatelům a ke komunitě. Dle Džbáňkové (2007) je chování firmy v souladu s principy CSR její nejlepší konkurenční strategií, a zároveň jí přináší výhody a zisky především nefinanční podoby. Uvádí rovněž, že CSR „...je trendem, který akcentuje změnu orientace z krátkodobých na dlouhodobé cíle...“ a že takové firmy se chovají „...transparentně, respektují potřeby svého vnitřního i vnějšího prostředí.“ (Džbáňková, 2007, s. 6). Ze strany zaměstnanců a uchazečů je dle Králíkové (2010, s. 69) angažovanost zaměstnavatele v oblasti CSR vysoce ceněno, a to v daleko větší míře než na počátku 21. století. Nicméně v důsledku ekonomické krize, která začala na podzim roku 2008, nastala ze strany firem v přístupu k CSR pozorovatelná změna. Na což poukazuje Alena Králíková, jež se zaměřuje na podporu alternativních pracovních úvazků na trhu práce – vlivem krize některé firmy přistupují k CSR obezřetněji než před ní, tedy soustředí se více na finance a krátkodobé cíle (Králíková, 2010, s. 71).

Kromě důrazu na znalosti, flexibilizace práce, nezaměstnanosti a vlivu nadnárodních korporací majících dopady na současnou podobu práce, zmiňme dále roli konzumu, individualizace a migrace. Jak bylo již v předchozích kapitolách nastíněno, vznik konzumu v podobě masové spotřeby je spjatý s obdobím průmyslové společnosti

a následného rozšíření v 60. letech minulého století na celou společnost¹⁴. Konzum tak do jisté doby s globalizačními procesy přímo nesouvisel, nicméně postupným propojováním trhů a působením velkých korporací začala mít spotřeba značný nadnárodní přesah a stala se jedním z ekonomických faktorů současné globalizace. Ze strany výrobců a poskytovatelů služeb dochází prostřednictvím účelného marketingu k vyvolávání potřeb zákazníků více spotřebovávat a – jak podotýká Keller – zákazníka je třeba přivést na myšlenku, že „...od nynějška nutně potřebuje věci, které by mu ještě včera připadaly zbytečné.“ (Keller, 2008, s. 77).

O globalizované spotřebě globálních výrobků a služeb je tedy přípustné smýšlet, byť je potřeba brát do úvahy kulturní odlišnosti konzumentů jednotlivých částí světa. To se často děje prostřednictvím úpravy globálního výrobku dle lokálních potřeb, což je dobře patrné např. u nadnárodních řetězců. Fakt, že se spotřeba globalizuje, je dnes ve druhé dekádě 21. století dobře pozorovatelný např. ve velmi zručně vyvolávané globální poptávce po technologických výrobcích „globální“ společnosti Apple nebo vzestupu užívání služeb „globální“ společnosti Google. Z jednoho úhlu pohledu je nebyvalé konzumní chování jedinců významným faktorem ekonomické prosperity a zaměstnanosti. To lze i zjednodušeně popsat, např. Keller (2008) uvádí: „Jestliže se více pracuje, pak se toho více vyrobí a je nutno více spotřebovávat. Aby byl dostatek peněz na spotřebu, je nutno o to více pracovat.“ (Keller, 2008, s. 77). Souvislost konzumu se zaměstnaností a trhem práce kriticky hodnotí Suša (2010), když poukazuje na *globální manipulativní konzumerismus* jako mýtus kapitalismu s lákavým světem nadbytku. Ten je dle něj však nedostupný pro nezaměstnané a přispívá tím k jejich sociálnímu vyloučení, a zároveň motivuje k individualizaci a rozdrobení sociálního života, ohrožuje zaměstnanost a nutí lidi pohybovat se na nestabilním trhu práce (Suša, 2010, s. 42, s. 112).¹⁵ S konzumní společností, jakož i s pokračujícími změnami sociálních struktur a proměnami pojetí placené práce, úzce souvisí proces individualizace. Abstrahujeme-li od složitosti uchopení a pojednání oblasti

14 „Standardizovaná masová výroba a rostoucí příjem zaměstnanců mění spotřební normy a vedou ke způsobu života, jenž je podstatně svázán s trhem a konzumem. Uspokojování skutečných nebo domnělých potřeb je stále více závislé na výrobních strategiích spotřebního průmyslu.“ (Kocyba – Schumm, 2007, s. 56-57).

15 Tématem konzumu a konzumní společnosti se dlouhodobě zabývá francouzský sociolog Gilles Lipovetsky (Globalizovaný západ, 2012; Paradoxní štěstí, 2007; Věčný přepych, 2005; Éra prázdnoty 2003; Říše pomíjivosti, 2002).

individualizace, což by vydalo na samostatné pojednání¹⁶, můžeme spatřit přímé souvislosti mezi spotřebním chováním a individualizací západní společnosti. Keller (2008) tuto souvislost ve své interpretaci amerického sociologa Christophera Lasche, jenž zavádí pojem *narcistní společnost*, popisuje takto: „Vývoj směrem k narcistní společnosti je podle zmíněného amerického sociologa důkazem toho, že moderní individualismus dospěl na scestí. Začínal jako projev víry ve schopnosti každého jednotlivce a v možnost dát lidem větší prostor pro růst jejich autonomie a osobní nezávislosti. Po pár stoletích rozvoje však pomalu degeneruje ve svůj opak. Uprostřed éry individualismu přestávají lidé být schopni řídit své vlastní životy a přenechávají rozhodování o sobě samých expertům.“ (Keller, 2008, s. 81). Souvislost postupující individualizace západní společnosti lze spatřovat i v proměnách pracovního chování jedinců. V kapitole 2.5 jsou tyto souvislosti představeny, jakož i dopady procesu individualizace na samotné jedince. Byť sociální tlaky, které vyvolaly a vyvolávají individualizaci, stejně jako zmíněné konzumní chování, nesouvisely zpočátku přímo s globalizačními procesy. Dalšímu zmiňovanému jevu – migraci – je s ohledem na jeho obsáhlost věnována následující kapitola.

2.4 Důsledky pracovní migrace a globální trh práce

K migraci mají lidé od počátků civilizace podobnou motivaci, kterou lze zjednodušeně vyjádřit jako přesun za lepšími zdroji a podmínkami k přežití. Nedostatečné zdroje či nevhodné podmínky bývají pak nejčastěji způsobeny přírodními jevy (změna klimatu, katastrofy) či politickou a ekonomickou situací (válka, změna práv a uspořádání společnosti, změna vlastnických struktur), v horším případě kombinací všech faktorů. Jak již bylo v předchozím textu opakovaně zmiňováno, právě migrace je považována za podstatný jev ovlivňující proces globalizace. Téma migrace, podobně jako většina z doposud předložených témat, je samo o sobě velmi široké a komplexní, a migrace je navíc považována za závažný politický problém současnosti. Následující text nemá proto ambici pojmut migraci ve své rozsáhlosti, ale pouze popsat její základní rysy ve smyslu pohybu pracovníků za prací do ekonomicky vyspělejších zemí a její vzájemný vliv s prací v soudobé globalizaci.

16 Honneth (2007) pojednává o nových fenoménech spadajících do „...nepřehledné oblasti individualizace...“ a uvádí, že „...v současnosti existuje příliš mnoho sociálních jevů, příliš mnoho náhlých změn, které se týkají toho či onoho aspektu individualizace.“ (Honneth, 2007, s. 181).

Migrace v kontextu výše uvedeného vymezení s sebou nese řadu jevů, které jsou spíše vnímány negativně a často spojovány s hybnou silou globalizace. Na druhou stranu, samotný proces globalizace rovněž ovlivňuje podobu a míru migrace. Jak uvádí Suša (2010), mezi nejproblematictějšími jevy je migrace tzv. globálních chudých, jež si vyžaduje politickou pozornost a jež vede ke kontrole migrantů a hranic, v důsledku čehož však dochází k nelegálnímu přistěhovalectví, což „...živí například globální kriminální sítě pašeráků i nelegální formy nucené či otrocké práce s porušováním lidských a sociálních práv.“ (Suša, 2010, s. 196). Jedním z aspektů migrace v důsledku globalizačních procesů je rozdílný dopad na práci a postavení mužů a žen, některými autory označován přímo za soudobý sociální fenomén či feminizaci migrace (Dudová, 2008; Kolářová, 2009). Kolářová přímo uvádí, že „...zatímco globální politická a korporační elita je tvořena především muži, tak nejistou a málo placenou práci obstarávají ženy.“ (Kolářová, 2009, s. 100). Tou je myšlena manuální práce zastávaná zejména ženami ve výrobních provozech¹⁷, která, jak bylo v předchozí kapitole již pojednáno, je vytvářena zejména nadnárodními korporacemi v důsledku přesouvání výroby za levnou pracovní silou. Kolářová k této problematice uvádí, že korporace zaměstnávají „...především ženy, protože se domnívají, že ženy jsou na tyto práce vhodnější – jsou poslušné, mladé, často pocházejí z venkova, mají hbité prsty, akceptují nízké mzdy a trpělivě vykonávají monotónní práci.“ (Kolářová, 2009, s. 87).

Dalším typem „nejisté a málo placené práce“, kterou obstarávají ženy, resp. ženy-migrantky, jsou práce pečovatelské v domácnosti, pomocné práce v pohostinství, práce v zábavním průmyslu a často prostituce (Lutz, 2011, s. 19). Hovoří se o pečovatelské práci žen, o *global woman a global care chain* (Lutz, 2011), dokonce o *au pair* jako o krátkodobých migrantkách (Kolářová, 2009). Kritizovány jsou pak jejich pracovní podmínky spočívající v nepřiměřeně dlouhé pracovní době, nedostatečném ohodnocení či častém zneužívání. Nicméně pečovatelská práce je ženami-migrantkami stále vyhledávána, jelikož přes všechna negativa mají za tuto práci stále vyšší příjem, než by dosáhly ve své zemi, a to i s vysokoškolským vzděláním (Kolářová, 2009, s. 92).

¹⁷ V pronikání zahraničních firem do domácích ekonomik a pracovní migraci spatřují Čadová a Paleček (2006) i riziko spojené s bezpečností a ochranou zdraví při práci (BOZP). „Problémy mohou způsobovat jiné zvyklosti, tradice, odlišné znalosti a přístupy k BOZP, jiná úroveň kultury BOZP. Neúplná znalost místních pracovních norem (rychlost osvojení si potřebných znalostí) managementů, jazykové bariéry a nedokonalá znalost jazyka zaměstnanců může představovat zvýšené ohrožení a nebezpečí v důsledku neporozumění pokynům, instrukcím, instruktážím.“ (Čadová, Paleček, 2006, s. 14).

Kolářová navíc poukazuje na fakt, že některé státy ve třetím světě aktivně podporují vyjíždění žen za prací, jelikož počítají s jejich příjmem, který ženy zasílají rodinám do své země (Kolářová, 2009, s. 95). Podle Helmy Lutz (2011) je feminizovaná migrace odpovědí na rostoucí poptávku po levných hospodyních v domácnostech střední třídy západních zemí a v zemích dominujícím těžba ropy (Lutz, 2011, s. 24). Lutz si všímá též současných internetových telekomunikačních možností, které jsou ženami-migrantkami aktivně často na denní bázi využívány pro kontakt se svou rodinou, ať již v podobě levných telefonních hovorů (Skype) či využívání služeb *instant messaging* (ICQ) z místní internetové kavárny či přímo ze svého přístroje. Tyto technologické možnosti pomáhají zmírňovat neuspokojivé situace žen-migrantek, což v minulosti nebylo možné (Lutz, 2011, s. 22). Nabízí se tedy otázka, jestli může jeden z faktorů soudobé globalizace – rozvoj informačních technologií – ovlivňovat jiný faktor – migraci, resp. jestli může právě zjednodušená komunikace a „internetové“ propojení světa přispívat k rostoucímu počtu žen migrujících za prací daleko od své rodiny. Taková otázka je samozřejmě úkolem pro samostatný výzkum, a proto zůstane ponechána bez odpovědi.

K samotné existenci tzv. globální péče se vyjadřuje Kolářová takto: „Za jeden z nejvýznamnějších argumentů v oblasti globalizace péče a migrace považuji argument o tom, že pečovatelská práce stále spočívá na bedrech žen, byla pouze nahrazena jinými ženami, podřízenými na základě třídy a etnicity. Muži nezačali sdílet více prací v domácnosti a jejich privilegia v rodině zůstala nedotčena.“ (Kolářová, 2009, s. 97). Zároveň uvádí, že pečovatelská práce v podobě domácí práce není považována za normální zaměstnání a je spojena se sociálním stigmatem (Kolářová, 2009, s. 92).

Pracovní imigranti motivováni svou neuspokojivou ekonomickou situací zastávají nejčastěji nejméně kvalifikovanou práci s nízkými výdělky, a dle Sassen (2007) se soustřeďují nejvíce v tzv. globálních městech (viz kapitolu 1.4.2). Čadová a Paleček (2006) uvádějí, že práci vykonávanou imigranty provází špatné pracovní podmínky spočívající v dlouhé pracovní době, vysoké zátěži, nízké sociálněprávní ochraně a nízké úrovni bezpečnosti a ochrany zdraví při práci (Čadová, Paleček, 2006, s. 14). Důvody, proč v zemích s vyspělou ekonomikou – i přes zvyšující se míru nezaměstnanosti – existují pracovní místa pro imigranty, spočívají v neochotě domácích pracovníků vykonávat určité druhy práce. To pak vede – přes import levné pracovní síly a úbytek

volných pracovních míst – k prohlubování nezaměstnanosti¹⁸ (Sassen, 2007; Svatoň, 2007; Lafontaine, 1999). Poměrně známá a často zmiňovaná je situace v Německu, kde vyrostla nová generace německých občanů jako potomků tureckých „gastarbeiterů“, kteří byli německou vládou pozváni na práci, na niž nemělo Německo dostatek vlastních pracovních sil. Příslušníci této nové generace však nyní odmítají vykonávat typ práce, jako vykonávali a vykonávají jejich rodiče (Svatoň, 2007; Bell, 2000; Lafontaine, 1999). Obdobná situace, i když v menším měřítku, se děje i na území České republiky, kde dorůstá první „česká“ generace vietnamských imigrantů. Imigranti nepocházejí pouze ze zemí východní Evropy a třetího světa, ale např. na německém pracovním trhu byla dle Lafontaine na konci první dekády nového tisíciletí vnímána konkurence i ze sousedních západoevropských států, zvláště ve stavebním sektoru, kde pracovali „...Britové a Portugalci za mzdy a za podmínek, které jsou hluboko pod německými standardy. Přitom jde pak zejména o více než hrubé pokřívování soutěže, kdy německé stavební koncerny zřizují dceřiné společnosti v zahraničí s nízkými mzdovými náklady, aby pak jejich pracovní síly nasazovaly na německá staveniště.“ (Lafontaine, 1999, s. 24).

Globalizace neovlivňuje však pouze migraci tzv. globálních chudých, ale i kvalifikovaných pracovníků a „...výměnu lidí a myšlenek.“ (Džbáňková, 2007, s. 7). Sassen (2007, s. 106) poukazuje na fakt, že i bohatí a vysoce kvalifikovaní migranti se usazují v globálních městech. V krajních případech se hovoří o tzv. „odlivu mozků“, který bývá zapříčiněn několika faktory. Často k tomuto jevu dochází v důsledku nestabilní ekonomické a politické situace v dané zemi, kdy ji opouští určitá část elity – např. po válečném konfliktu v zemích bývalé Jugoslávie v letech 1991–1995. Tyto události pak nemusí být přímo spjaty s globalizačními procesy. Dalším faktorem je přímé působení bohatších zemí či nadnárodních koncernů, které cíleně a globálně vyhledávají ty nejlepší pracovníky, což např. Mlčoch (2006) nazývá „sifonováním“ lidských zdrojů a uvádí, že v „...globální ekonomice vznikají celé ‚řetězce‘ přetahování a odsávání mozků (USA – EU – střední Evropa – postsovětské republiky – centrální Asie...).“ (Mlčoch, 2006, s. 175). To ve svém důsledku však znamená ztracené

¹⁸ „Fungování trhu práce v dnešních ekonomicky vyspělých společnostech také zpochybňuje nutnost dovážet pracovní sílu při současné vysoké míře strukturální nezaměstnanosti. Dnes se stále zvětšuje okruh činností, které se z trhu práce vydělují prostě tím, že díky sociální podpoře je dobře zajištěný státní občan není ochoten vykonávat.“ (Svatoň, 2007, s. 93).

investice dané země do vzdělání svých občanů a omezení šancí na rozvoj ekonomiky, školství apod. (Mlčoch, 2006, s. 175). Další faktor lze nalézt v jednom z prvků současné globalizace, a to ve volném pohybu pracovních sil v rámci EU, jenž bezpochyby podnítl i migraci vysoce kvalifikované pracovní síly. Legislativa EU používá přímo pojem „migrující pracovník“¹⁹ a každému občanovi EU dává právo ucházet se o zaměstnání v členských zemích a za splnění určitých podmínek přiznává při migraci i dávky v nezaměstnanosti (Euroskop.cz.).

Machovcová (2010) si všímá vlivu ekonomické krize na objem práce a podmínky pro migranty a poukazuje na to, že v České republice „...v praxi sice dochází k omezování vydávání nových povolení ke zprostředkování práce, ale kontrola činnosti se jeví jako nedostatečná ... ačkoliv v jiných evropských zemích se mluví o tom, že cizinky mohly být méně postižené krizí, protože pracují typicky v sektorech, kterým se částečně vyhnula.“ (Machovcová, 2010, s. 65). Politickou reakcí některých států na krizi byly např. zpřísnění vstupních procedur nebo programy dobrovolných návratů migrantů – v České republice byl např. nezaměstnaným migrantům nabídnut finanční příspěvek a úhrada letenky do země původu (Machovcová, 2010, s. 67).

Na přelomu tisíciletí prohlásil Daniel Bell, že „...přestože dnes každý o globalizaci mluví, nikdo nechce imigranty, nikdo nechce práci svobodně dostupnou pro každého. S tímto problémem se budeme muset prát v příštích deseti letech. Stále více lidí požaduje pracovat tam, kde sami chtějí. Chceme-li však volný tok kapitálu, musíme vzít v úvahu, že kolísá také práce. Právě proti tomu se brání národní státy.“ (Bell, 2000, s. 76–77). Nyní, po konci prvního desetiletí 21. století, je zjevné, že problematika imigrantů přetrvává, avšak díky rozšíření EU a umožněním volného pohybu pracovních sil doznala alespoň v Evropě určitých změn. Kvůli dopadům ekonomické krize však dochází mj. k zásadnímu snížení objemu pracovních míst, a to globálně. Jakým způsobem ovlivnila krize pracovní migraci, je téma hodné samostatného pojednání. Nicméně s ohledem na fakt, že krize zasáhla v menší či větší míře většinu států, lze

¹⁹ „Jedná se o pracovníka, který během svého aktivního života je či byl výdělečně činný (ekonomicky aktivní) a tedy pojištěný v několika státech EU, EHP či Švýcarsku. Takovýto pracovník spadá do kategorií občanů, jejichž práva jsou odvozována z ustanovení Společenství o sociálním zabezpečení. Při pohybu po členských státech jsou tak vždy migrující pracovník a jeho rodinní příslušníci chráněni právem Společenství. Na migrující pracovníky se vztahují základní principy nediskriminace a rovného v přístupu k zaměstnání či jiné výdělečné činnosti, ale také další práva definovaná předpisy Společenství v oblasti sociálního zabezpečení osob migrujících v EU.“ (Euroskop.cz).

dovodit následující: země sužované nestabilní a špatnou ekonomikou mají kvůli krizi situaci pravděpodobně ještě zhoršenou, což přináší mj. ještě vyšší motivaci k migraci za lepšími zdroji. Naopak země s ekonomikou stabilnější (do doby před krizí) přicházejí kvůli krizi mj. o pracovní místa a ve snaze ochránit vlastní trh práce a zmírnit rostoucí nezaměstnanost přijímají vůči migrantům přísnější opatření. Jak uvádí např. server migraceonline.cz: „Z důvodu stále narůstajících obav týkajících se zvyšující se míry nezaměstnanosti v EU reagovaly některé členské státy na světovou hospodářskou krizi omezením možností imigrace.“

S postupující globalizací začala řada trhů fungovat globálně, zejména globálně obchodovaných komodit, a poměrně běžně se hovoří i o globálním trhu práce. Tématu globálního trhu práce se dotýká řada sociologických i ekonomických prací, odkazuje se na něj ve svých reportech ILO i jiné organizace, ale i přesto se mi globální trh práce jeví spíše jako konstrukt. Dle mého názoru by bylo výstižnější používat termín *integrující se trh práce*, který lze zjednodušeně popsat jako přeshraniční/globální tok lidských zdrojů, kdy je zejména nadnárodním zaměstnavatelům umožněno zaměstnávat pracovníky bez ohledu na hranice států, a zaměstnanci se mohou ucházet o práci a pracovat pro zaměstnavatele nehlédě na svou státní příslušnost. V současné době existuje řada „globálních“ agentur práce, které zprostředkovávají práci obvykle mezi vybranými zeměmi²⁰. Lafontaine (1999) uvádí, že i přes existenci přeshraniční konkurence námezdních sil a postupující globální obchodovatelnost práce by bylo „...mylné vycházet z nějakého globálního trhu pro všechny pracovní síly. Neboť ani investice nejsou libovolně přemístitelné, ani pracovní síly nejsou celosvětově mobilní.“ (Lafontaine, 1999, s. 23). Dále upozorňuje na to, že volný pohyb kapitálu umožňuje jeho vlastníkům vydírat zaměstnance a odbory případným přestěhování. Tím dle něj dochází k přesunu moci mezi kapitálem a prací a v tom vidí „vlastní působení globalizace“ (Lafontaine, 1999, s. 34–35). Švihlíková (2010) poukazuje na značné dopady ekonomické krize na globální trh práce, jenž je dle ní ovlivněn zejména tím, že „...faktor práce není a těžko může být tak flexibilní jako kapitál.“ (Švihlíková, 2010, s. 168).

²⁰ Např. agentura StepStone (stepstone.com) nebo agentura Onrea specializující se na země střední a východní Evropy (onrea.net).

V rámci globálního náhledu na trh práce a nezaměstnanosti se hovoří o fenoménu pracující chudoby. Švihlíková charakterizuje pracující chudobu v zemích třetího světa takto: „Muži a ženy pracují tvrdě a velmi dlouho a vydělávají velmi málo, protože jedinou alternativou je nemít vůbec žádný příjem.“ (Švihlíková, 2010, s. 170). Existence pracující chudoby navíc zkresluje skutečnou míru nezaměstnanosti, a tak při vyčíslování globální nezaměstnanosti je smysluplné kombinovat nezaměstnané a pracující chudobu (Suša, 2010, s. 181).

2.5 Dopad globalizačních a souvisejících procesů na jednotlivce

Proměny společnosti související s postupující globalizací i dalšími procesy ovlivňují nejen světovou i regionální ekonomiku a společnost jako takovou, ale v důsledku i samotné jedince. Procesem, který významně ovlivňuje jedince a jejich pracovní chování a pozici na trhu práce, je individualizace (výraz sám o sobě je toho dobrým dokladem). Téma bylo již představeno v kapitole 2.3 v souvislosti se spotřebním chováním západní společnosti.

Suša (2010) uvádí, že dle řady analýz přinesly transformace v podmínkách soudobé globalizace nejistoty na trhy práce, oslabení dělnických hnutí i rodinných vztahů právě v důsledku individualizace práce, což dle něj donutilo jednotlivce k novým způsobům života (Suša, 2010, s. 166). Téma individualizace západní společnosti srozumitelně uchopuje soudobý německý filozof Axel Honneth (2007) ve svém pojednání *Organizovaná seberealizace: paradoxy individualizace*. Individualizaci popisuje jako proces uvolňující členy společnosti z tradičních vazeb a tlaků. Jedincům pomáhá k větší svobodě volby a k autonomii, avšak vede i k posílení lhostejnosti. Ve sféře kvalifikované práce je pak proces individualizace patrný zejména v sebeprezentaci vlastního já (Honneth, 2007, s. 175–180). S nástupem postindustriální éry, resp. počátkem 60. let, spatřuje hybné síly individualismu v expanzi vzdělání a růstu možností povolání, kdy se začaly individualizovat životní cesty jedinců. Ti začali být do jisté míry nuceni, aby se stali organizátory svých životních plánů a zodpovídali za ně, a to v zájmu svých budoucích šancí. Nárok na seberealizaci se stává zároveň institucionálním požadavkem,²¹ přičemž ochota pracujících nést vlastní odpovědnost

²¹ „Individua jsou totiž nejprve váhavě, pak nakonec masivně konfrontována s očekáváním, že se budou muset prezentovat jako subjekty, které flexibilně mění svůj život a jsou ochotné se měnit, aby tak dosáhly profesního nebo společenského úspěchu.“ (Honneth, 2007, s. 189)

roste (Honneth, 2007, s. 183–192). Nicméně uvádí, že tento tlak na zaměstnance má „...krajně paradoxní formu: aby si zachovali šanci na budoucí zaměstnání musejí organizovat svůj vlastní profesní život fiktivně podle vzoru seberealizace, ačkoli by přece mohlo existovat jen přání dosáhnout sociálních a ekonomických jistot.“ (Honneth, 2007, s. 192). Hovoří o tzv. novém individualismu, kdy je od pracovníků vyžadováno daleko více angažovanosti a flexibility než v kapitalismu regulovaného sociálním státem a v tomto kontextu upozorňuje na nové negativní jevy z oblasti psychických onemocnění, zejména na silný nárůst depresí. Honneth hovoří přímo o jiných formách „...sociálního utrpení, které nemají v dějinách kapitalistických společností žádného předchůdce.“ (Honneth, 2007, s. 194). Jednu z příčin spatřuje právě v neúměrných požadavcích na jedince být sami sebou a autenticky se sebe prezentovat (Honneth, 2007, s. 193–195).

Projevů depresí si všímá i Lipovetsky (2012), když poukazuje na to, že kupní síla střední třídy se sice ve Francii za posledních 30 let zdvojnásobila, avšak její příslušníci nejsou rozhodně dvojnásobně šťastni, naopak projevů depresí, úzkostí a sebevražedných pokusů přibývá. „Technická společnost očividně dokáže omezit nejhorší životní rizika mnohem účinněji, než navodit pocit radosti ze života. ... Individualizace urychluje globalizaci, globalizace umocňuje individualizaci.“ (Lipovetsky, 2012, s. 54, 64). Na obdobnou problematiku naráží dále Stephan Voswinkel, jenž ve svém pojednání o uznávání dvojnásobně subjektivizované práce poukazuje na význam uznání pracujících jednotlivců. Dle něj ale u jednotlivců narůstá nejistota, zda uznání dosáhnou, a navíc snaha „...vyniknout a dosáhnout obdivu se po nějaké době jeví jako ‚absurdní‘, protože toto pracovní nasazení je trvale neudržitelné...“. (Voswinkel, 2007, s. 110). Nicméně určitým pozitivním dopadem individualizace je rostoucí respekt k individuálním pracovním výkonům a zahrnutí vlastní intelektuální iniciativy zaměstnanců (Honneth, 2007, s. 191).

Individualizace je dle britské autorky Jacqueline Brine „nosíkem“ Memoranda o celoživotním učení z roku 2000, jenž se nese na zodpovědnosti jednotlivce, a tedy silné individualizaci. Brine (2007) dovozuje, že jedinci, kteří nepůjdou vytyčenou cestou, se snadno dostanou na okraj. Podle ní tak konstrukt znalostní ekonomiky ospravedlňuje individualismus, čímž automaticky preferuje jedince disponujícími vysokými schopnostmi a dovednostmi v neprospěch méně kvalifikovaných jedinců.

Koncept celoživotního učení dle ní souvisí zejména s působením globální ekonomiky, rozšiřující se Evropou a měnící se demografickou strukturou obyvatelstva, avšak nesouvisí přímo se znalostní ekonomikou jako takovou. Rovněž upozorňuje na změny, které od počátku 90. let minulého století dominují dokumentům a strategiím EU. Jedná se o přesun odpovědnosti za (ne)zaměstnanost ze státu na jednotlivce, jakož i za využití příležitostí a omezení rizik současné ekonomiky. Odpovědnost státu je pak „pouze“ zajišťovat možnosti celoživotního učení (Brine, 2007). Podobně uvádí Casey (2007), že politiky EU s ohledem na priority lisabonské strategie o konkurenceschopnosti znalostní ekonomiky propagují typ pracovníka, jenž se celoživotně vzdělává, je autonomní, flexibilní a mobilní. Upozorňuje však, že pracovníci jsou vystaveni otázce, jak mohou být zároveň flexibilní, adaptabilní, mobilní a celoživotně se vzdělávat, aby tak mohli reagovat na požadavky znalostní ekonomiky, a zároveň vychovávat potomky, pečovat o staré lidi a aktivně se účastnit občanského života. Domnívá se, že tuto otázku tvůrci ekonomických politik ignorují (Casey, 2007, s. 183, 193).

Na přímou návaznost konceptu celoživotního učení na prostředí neoliberální politiky poukazují Ondrej Kaščák a Branislav Pupala (2010). V neoliberálním pojetí se neekonomické oblasti a formy konání přezkoumávají prostřednictvím ekonomických kategorií a samotná ekonomie již není jen samostatnou oblastí se specifickou racionalitou. Autoři používají termín „neoliberální homo oeconomicus“, který již není partnerem ekonomické směny, ale podnikatelem se sebou samým. V jejich pojetí má neoliberální správa bezprostřední přesah do sektoru vzdělávání, jelikož vzdělávání se jeví jako jeden z významných nástrojů dosahování cílů neoliberální správy společnosti, založené na kultuře nezávislých a podnikavých individuí. Upozorňují na to, že ekonomizace vzdělání a neoliberální koncept lidské svobody vedly k zobligatornění učení se a vzdělávání jako celoživotního údělu. Obdobně jako Jacqueline Brine uvádějí, že jedinci neprokazující iniciativu, přizpůsobivost, dynamiku, mobilitu či flexibilitu se stávají znakem neschopnosti být svobodným racionálním subjektem. Celoživotní učení se tedy prioritně váže na neoliberální ekonomické imperativy globalizovaného světa, na přípravu flexibilní a vysoce konkurenční pracovní síly. Což je dle těchto autorů neoliberální odpověď na nedávnou minulost, kdy se příliš zdůrazňovaly sociální a kulturní cíle a nedostatečný důraz se kladl na ekonomické cíle vzdělávacího systému (Kaščák, Pupala, 2010, s. 771–795).

V této i v předchozích kapitolách byly představeny některé projevy globalizačních procesů související s oblastí práce. Určitý dopad na pracující jednotlivce má bezpochyby každý z těchto jevů, nicméně nelze zobecnit, jsou-li pouze pozitivní či negativní. Pravděpodobně každý z těchto jevů bude některé jedince či skupiny zvýhodňovat a znevýhodňovat zároveň. Například jedním z jasných přínosů konceptu celoživotního učení a deklarované mobility na trhu práce pro jednotlivce je v rámci zemí EU (i v některých dalších zemích) zavedení tzv. Europassu. Jde o jednotný celoevropský soubor dokladů o vzdělání, kompetencích jedince, jazykových dovednostech, odborné kvalifikaci a pracovních zkušenostech. Je tvořen životopisem, jazykovým pasem, mobilitou, dodatkem k diplomu a dodatkem k osvědčení (Euroskop.cz; Veteška, 2010, s. 54).

Důraz na znalosti v kontextu znalostní společnosti vyvolává potřebu každé ekonomiky a vzdělávací politiky reagovat prostřednictvím vzdělávání a investic do lidského kapitálu a vyžaduje aktivní postoj každého jedince ke své zaměstnatelnosti. Prostředí znalostní společnosti tak prospívá či přímo zvýhodňuje nadané a kvalifikované jedince s dobrým lidským kapitálem. Naopak znevýhodněným skupinám a jedincům s nižším sociálním, kulturním i lidským kapitálem, prostředí znalostní společnosti nemůže zcela vyhovovat a často je ještě více znevýhodňuje. Nicméně dle teorie meritokracie, kdy úspěšnost každého jedince závisí výhradně na jeho osobním výkonu daném jeho schopnostmi, jsou i v prostředí znalostní společnosti možnosti dostupné každému stejně. Úbytek pracovních míst a zvyšující se nezaměstnanost způsobená několika faktory, z nichž některé jsou představeny v kapitole 2.3, má zřejmě negativní dopad na všechny pracující jedince, co do jistoty zaměstnatelnosti, a tedy i udržení sebeúcty. Nicméně i tento obecně negativní jev může mít pro některé jedince individuální přínos, např. zapojení se do dalšího vzdělávacího systému, hledání nových příležitostí apod.

2.6 Scénáře vývoje a navrhovaná řešení

Kromě ekonomických a sociálních prognóz, které vytvářejí odborníci za účelem plánování nadnárodních i národních politik, vyvstává potřeba prognózy změn na trhu práce a podob práce v současné fázi globalizace. Existují více či méně seriózní varovné scénáře o vyčerpání přírodních zdrojů, o rozpadu západní civilizace či velmi pravděpodobný scénář o dalším úbytku pracovních míst. Scénáře o úbytku pracovních

míst na globální úrovni, vyslovované od konce 90. let minulého století se potvrzují, a dnes čelí nezaměstnanosti více lidí, než kdy dříve. Ke zvyšující se míře nezaměstnanosti byla vyslovena řada návrhů řešení vedoucích jak ke zmírnění jejích dopadů, tak k jejímu omezení. Mareš (2004) v této souvislosti uvádí, že fakt, že dnešní společnost „...pomocí menšího množství práce vyprodukuje větší množství materiálních statků, vyvolává nutnost načrtnout obrysy nové společnosti, ve které právo na nesouvislou práci za mzdu otevře nový svobodný prostor pro vlastní aktivity, volný čas, politickou činnost, domácí povinnosti.“ (Mareš, 2004, s. 46).

Mezi návrhy řešení vedoucích k eliminaci neustále se zvyšující se nezaměstnanosti a jejích dopadů patří nejčastěji: vyšší hospodářský růst, daňová a odvodová reforma, snížení příjmů jednotlivců, snížení vedlejších mzdových nákladů, zkracování pracovní doby v různých formách, vyjmutí části populace z trhu práce, zvýšení produktivity, zvýšení kvalifikací a kompetencí, flexibilita pracovníků, akceptace rizik trhu práce, hledání příležitostí v podnikání, rozšiřování pracovních příležitostí založeném na státních výdajích nebo neregulace trhu práce.

Řešením založeným na rozšiřování pracovních příležitostí založeném na veřejných výdajích je koncept občanské práce, jenž představil na konci devadesátých let 20. století Ulrich Beck. Beck ve stoupající nezaměstnanosti spatřuje i možnost vývoje společnosti. Jeho koncept občanské práce vychází z ideje, že by se práce měla odpoutat pouze od výdělečné činnosti a společnost by měla hledat jiné formy činností garantující demokratické uspořádání. Za tyto činnosti přispívající k blahu společnosti, včetně práce v domácnosti, by měla společnost svým občanům vyplácet mzdu, a takové činnosti by měly být atraktivní. Nezměrnou výhodu v tomto (pře)uspořádání pracovního života spatřuje v možnosti pro občany, kteří by se mohli rozhodovat dle svých potřeb buď pro výdělečnou či občanskou práci, a zároveň ve vzniku dalšího stupně svobody ve společnosti, kde by výdělečná práce nebyla nutností (Beck, 2000, s. 55–56). Nicméně Beckův koncept občanské práce čelí značné kritice, a to i ze strany sociologů. Například Offe (2000, s. 200) konstatuje, že občanská práce by mohla být smysluplnou alternativou k práci výdělečné, nicméně pozastavuje se nad nízkými odměnami za takovou práci ve srovnání s výdělečnou činností. Konkrétní návrh k občanské práci, jak uvádí Lafontaine (1999, s. 211), představila v roce 1997 tzv. Bavorsko-saská komise pro plánování budoucnosti – navrhuje „...vytvořit a vyzkoušet předpoklady pro

zavedení institutu občanské práce, tj. pro formy dobrovolné společenské angažovanosti jako protějšku výdělečné práce a jako protějšku pracovní povinnosti pro příjemce sociální podpory.“. Lafontaine těmto návrhům vytýká, že postrádají proveditelnost a respekt k mnoha nezaměstnaným a jejich potřebám s tím, že občanská práce „...by vládnoucím elitám umožňovala kaširovat zjevnou nezaměstnanost. Tím by odpadl společenský tlak na její účinné potírání.“Lafontaine (1999, s. 211).

Dalším návrhem přispívajícím ke snížení nezaměstnanosti je přerozdělení práce na všechny, o kterém hovoří Claus Offe (200, s. 188–202). Offe pojmenovává soudobé přístupy k problematice nezaměstnanosti následovně: neoliberální škola říká, že mzdy se musí snížit a lidé se musí spokojit s nižším příjmem a menšími jistotami. Další škola říká, že lidé musí mít lepší kvalifikace, musí být produktivnější, flexibilnější a ochotnější akceptovat rizika trhu práce a k tomu se musí celý život stále učit, a jen tak mají šance uspět (zde vidí pozitivní vedlejší efekt – tím, že lidé tráví určitou dobu dalším vzděláváním, dochází k nepřímému a částečnému snížení nabídky pracovních sil). Třetí škola říká, že je potřeba vyjmout lidi z trhu práce, jelikož hledat cesty ke zvýšení poptávky po pracovní síle je beznadějně a nabídka pracovních sil se tedy musí snížit. K tomu dle Offeho vedou dvě cesty. Buď zkrátit pracovní dobu ať již vy smyslu celoživotní, roční či denní, což však dle něj nemá velké vyhlídky na úspěch. Anebo redukovat počet výdělečně činných osob v tom smyslu, že by občané měli nárok na omezenou dobu opustit výdělečnou práci, aniž by zůstali bez příjmu. „Neznamená to nic jiného, než že dá k dispozici své pracovní místo na určitou dobu někomu jinému. Každému občanu by byly k dispozici transferové (přerozdělované) peníze v pevné výši. Vystoupení z výdělečného života může být motivováno rodinnými nebo studijními zájmy, nemocí, delší cestou nebo jakýmkoli jinými důvody.“ (Offe, 2000, s. 202). Stejně tak Lafontaine (1999, s. 214) spatřuje ve zkracování pracovní doby a přerozdělování disponibilní práce smysluplná řešení. Poukazuje na zkušenosti z Německa, kde v 80. letech 20. století vzniklo až milión pracovních míst navíc v důsledku zkracování pracovní doby. Zároveň se pozastavuje nad současným slábnoucím trendem zkracování pracovní doby, což je dle něj jednou z důležitých příčin vysoké nezaměstnanosti.

Problematice zaměstnatelnosti a nezaměstnanosti na globální úrovni se věnuje mj. Mezinárodní organizace práce (ILO). ILO vydává ročenku o globálních trendech

zaměstnanosti (Global Employment Trends), jež shrnuje situaci na trzích práce v jednotlivých zemích za dané období, analyzuje makroekonomické faktory ovlivňující trhy práce, predikuje vývoj a vyslovuje doporučení pro mezinárodní i národní tvůrce politik. V posledních letech reflektují tyto zprávy zejména změny na trhu práce ovlivněné vlnami světové krize.²² Zpráva z roku 2013 uvádí, že zpomalení globálního ekonomického růstu v roce 2012 mělo negativní dopad na svět práce, přičemž globální nezaměstnanost dále stoupá a má obzvláště negativní důsledky pro mladé lidi. Výzkumníci v rámci této zprávy apelují na tvůrce politik s tím, že výkyvy globální ekonomiky se jen stěží napraví automaticky a bez přijetí nezbytných opatření bude v následujících letech docházet k sociálním nepokojům. Jako opatření doporučují zvýšení investic do vytváření pracovních míst, koordinovat stimuly pro globální poptávku či zvýšení úsilí na podporu zaměstnanosti mladých lidí (Global Employment Trends 2013, s. 42; s. 119).

2.7 Vzdělávání jako opora soudobé společnosti

Na vzdělávání, resp. na odbornou přípravu a celoživotní učení se jako na prostředek k řešení současné situace na trzích práce upínají globální politiky v čele s doporučeními vycházejícími ze strategií EU. Z nich mj. plyne, že vzdělávání je považováno za jedno z nejdůležitějších faktorů udržitelného rozvoje společnosti i jednotlivců. Koncept celoživotního učení vnímám jako zamýšlený „pilíř“ podporující vytyčený vývoj současné společnosti. Zároveň nelze přehlédnout, že na vzdělávání je „ústý“ strategií a národních politik kladen velký tlak v podobě nutnosti reagovat na ekonomické změny na globálních trzích.

Lisabonská strategie vytyčila právě v oblasti vzdělávání pro období 2000-2010 poměrně náročné cíle a díky ní byly odstartovány reformy a změny v systému vzdělávání a odborné přípravy. V roce 2008 byl schválen tzv. evropský rámec kvalifikací pro celoživotní učení (dostupný na webových stránkách Evropské komise i v českém jazyce). Veteška k tomuto rámci uvádí: „...rozvoj a uznávání znalostí, dovedností a kompetencí občanů je rozhodující pro osobní rozvoj, konkurenceschopnost, zaměstnanost a sociální soudržnost ve Společenství. Takový rozvoj a uznávání znalostí

²² Zpráva z roku 2013 uvádí, že nezaměstnanost v roce 2012 vzrostla o další 4 miliony osob (ILO, Global Employment Trends 2013, s. 10).

by měly usnadňovat mezinárodní mobilitu pracovníků a studujících a přispívat ke splnění požadavků nabídky a poptávky na evropském pracovním trhu.“ (Veteška, 2010, s. 55). Lisabonská strategie byla v roce 2005 revidovaná (v reakci na nedostatečný pokrok při plnění výchozí strategie) a v této souvislosti Rada Evropy prohlásila lidský kapitál za nejdůležitější přednost Evropy a vyzvala členské státy ke zvýšení úsilí v oblasti obecného vzdělání (Veteška, 2010, s. 43, s. 47). V roce 2010 přijala EU další desetiletou strategii „Evropa 2020“, jejímž hlavním cílem je dosáhnout nového růstu. Tato strategie je opět zaměřena na vzdělávání a zaměstnanost, dále na inovace, sociální začleňování a změny klimatu a energetiky. Vytyčených cílů týkajících se růstu a zaměstnanosti lze pak dle Evropské rady dosáhnout pouze v případě, bude-li Evropská unie účinněji využívat nástroje a politiky, jež má k dispozici (např. upevnění jednotného trhu, investice do hospodářského růstu či nástroje vnější politiky).

Memorandum o celoživotním učení z roku 2000, jeden z významných dokumentů Evropské komise, jehož účelem bylo „...zahájit celoevropskou debatu o účinné strategii pro uskutečňování celoživotního učení na individuální a institucionální úrovni a ve všech sférách veřejného a soukromého života“²³ se stalo předmětem kritik některých odborníků v oblasti sociálních věd. Např. Brine (2007), Casey (2007) a Kaščák, Pupala (2010) vnímají memorandum jako „nástroj“ globální ekonomiky a neoliberální politiky a ne pouze jako reakci na požadavky znalostní společnosti (teze těchto autorů jsou stručně představeny v kapitole 2.5). Vzdělávání tak díky memorandu údajně dostalo nový směr a účel – a to napojený přímo na neoliberální politiku.

K souvisejícím obavám dospívají odborníci i kvůli slovním změnám v pojmech. Vzdělávání dospělých (*adult education*) v anglickém jazyce ustupuje ve prospěch celoživotnímu učení (*lifelong learning*). Obdobného posunu si nelze nevšimnout i v českém jazyce, kde se zaměřují, či spíše spoluožívají, pojmy celoživotní vzdělávání a celoživotní učení. Na fakt, že nejde pouze o záměnu slovíček, ale o změnu diskursu, poukazuje autorka Marcella Milana (2012) a předestírá, že politickým globalizačním procesem je upřednostňován právě pojem celoživotní učení, jenž predefinoval vztah mezi vzděláváním, prací a sociálně-ekonomickým rozvojem (Milana, 2012, s. 1–2). Posun v pojmosloví pak vysvětluje těmito možnými faktory: teoretický a koncepční pokrok v humanitních a společenských vědách; výsledky empirického pozorování, že

²³ Memorandum o celoživotním učení, článek 1.

lidé tráví více času vzdělávacími aktivitami; vzestup tržního hospodářství, spolu se zánikem sociálního státu; politická globalizace a následně měnící se povaha moderního státu (Milana, 2012, s. 12–13). Rovněž se odvolává na kritiku „využívání“ celoživotního učení v politickém myšlení jako základu pro podporu vzdělávací reformy v evropském kontextu, a to zejména s ohledem na pojetí celoživotního učení jako na řešení upřednostňující ekonomický pohled na vzdělávání (Milana, 2012, s. 5).

Trendem v oblasti vzdělávání se stávají tzv. kompetence, a to mj. jako přímá reakce na nutnost vzdělávacích politik reagovat na ekonomické změny. Kompetencemi se v tomto smyslu rozumí soubor dovedností, schopností a vědomostí umožňující jedinci vykonávat určité aktivity. Veteška (2010, s. 33) uvádí, že společnost klade a bude klást vysoké nároky na rozvoj klíčových kompetencí svých členů. Současně uvádí, že „klíčové kompetence jako základní terminologické spojení se staly součástí řady strategických a kurikulárních dokumentů a vstoupily do slovníku edukačních věd.“ (Veteška, 2010, s. 42). Přičemž rozvoj klíčových kompetencí²⁴ ve vzdělávání byl jedním z cílů v rámci procesu plnění Lisabonské strategie. V reakci na klíčové kompetence se i andragogická věda zabývá kompetenčním přístupem ke vzdělávání dospělých, a to především v souvislosti s požadavky trhu práce (Veteška, 2010, s. 45, 49, 75). Zavádí se přístup ke vzdělávání a odborné přípravě založený na kompetencích – tzv. competence-based education training (CBET) a přístup podle kompetencí – tzv. competence-based approach (CBA). Důvodem pro tak značný důraz na kompetence, resp. na vzdělávání a učení se podle kompetencí je předpoklad, že tento přístup může vést „...k úspěšnému osobnímu rozvoji, uplatnění se na trhu práce a k celkově pozitivnímu vnímání společnosti jako živého a stále se měnícího organismu. Jedinci usnadní orientaci v běžném životě a umožní mu zůstat aktivním v průběhu celého života.“ (Veteška, 2010, s. 47). S ohledem na míru kritiky ze stran odborníků na adresu iniciativ v oblasti vzdělávání plynoucích zejména z Lisabonské strategie, a s ohledem na nároky na jedince ve smyslu obstát na trhu práce, zůstává otázkou, je-li vůbec možné těmto scénářům vyhovět. Je například dosažitelná taková míra aplikace referenčního rámce klíčových kompetencí, aby umožnila úspěšný osobní rozvoj jedinců a v důsledku udržitelný rozvoj celé společnosti?

²⁴ „Klíčové kompetence byly definovány jako ty kompetence, které představují přenosný a univerzálně použitelný soubor vědomostí, dovedností a postojů, které potřebuje každý jedinec pro své osobní naplnění a rozvoj, pro zapojení se do společnosti a úspěšnou zaměstnatelnost.“ (Veteška, 2010, s. 46);

V současné globalizované společnosti je vzdělávání zaměřeno na zaměstnanost, konkurenceschopnost, a je tedy pomyslným nosníkem udržitelného vývoje společnosti. Vzdělávací politiky jednotlivých zemí své vzdělávací programy poměrně pružně podle těchto zaměření přizpůsobují. V tomto lze spatřovat pozitivum minimálně z pohledu fungování reakce společnosti na změny, tj. že země i jednotlivci mají potřebu v globalizovaném světě obstát. Tím však vzdělání pomalu ale jistě ztrácí svůj původní humanizační účel, je pojmáno více utilitárně, váže se na požadavky plynoucí z trhu práce, na konkrétní oblasti, a dokonce se měří jeho účelnost. Zároveň je vzdělávání nástrojem globalizovaných ekonomik a neoliberální politiky. Takový nástroj spatřuji nejen v diskutovaném Memorandu o celoživotním učení, ale rovněž v nebývalém nárůstu tematicky zaměřených vzdělávacích institucí, jež se díky své finanční exkluzivitě a zdařilým marketingem těší značné oblibě. Vzdělání se tak stává zbožím, vzdělávání službou a na trzích se propagují stejně jako jiné komerční komodity.

3 Závěr

Pojednání o globalizaci v první části této práce doložilo, že přes obtížnost definice pojmu a určení jejího počátku, nejde zdaleka pouze o teoretický problém. Lze konstatovat, že globalizace zasahuje čím dál více oborů lidské činnosti, resp. přímo do životů jedinců. V globalizovaném světě existuje mnohost oblastí a úrovní – jsou zde národní státy, mezinárodní parlamenty, vládní i nevládní mezinárodní organizace, trhy, toky informací a v neposlední řadě nadnárodní korporace. Řídící centra globální ekonomiky jsou územně zasazena do tzv. globálních měst, která ovlivňují nerovnosti uvnitř nich samých i nerovnosti mezi ostatními městy.

Globalizace je často předmětem polemik a kritik, avšak je evidentní, že globalizační proces přináší i své klady. Globalizace má otevřený a poměrně těžko předvídatelný vývoj – nelze jednoznačně stanovit, bude-li dále její proces postupovat, nebo naopak v důsledku působení sebe sama se postupně „zglokalizuje“. Nicméně patrné je, že změny se v globalizovaném světě dějí rychleji a společenské a kulturní danosti tak pozbývají na stálosti.

Mezi hlavní znaky tzv. soudobé globalizace patří mobilita osob a zboží, pohyb informací či prostředky komunikace. Život celé společnosti i jedinců během této doby doznal značných proměn, což se zcela přirozeně odráží i v oblasti placené práce. Lze konstatovat, že vypuknutí světové krize v roce 2008 „názorně“ odhalilo faktickou propojenost globálních ekonomik s jejím nezměrným dopadem na zvyšování nezaměstnanosti v globálním měřítku.

Konfrontací prostudovaných pramenů jsem dovodila, že mezi změny v oblasti placené práce, které jsou důsledky globalizačních procesů, patří zejména důraz na znalosti a informace, flexibilizace práce, úbytek pracovních míst, vliv nadnárodních korporací, ale i proces individualizace. Mezi změny související s globalizací pouze nepřímo pak patří zapojení žen do pracovního procesu a spotřební (konzumní) chování. Naopak migrace je často považována za hybnou sílu globalizace.

Ve snaze odpovědět si na otázku z úvodu, tj. jaké lze nalézt přímé souvislosti proměn práce s globalizačními procesy, jsem dospěla k závěru, že takové souvislosti jednoznačně existují, nicméně některé procesy byly nastartovány předchozími a jinými

společenskými změnami (spotřební chování, migrace) a s globalizací přímo nesouvisejí, i když do jejího procesu dnes v podstatě vstupují a rovněž ji zásadně ovlivňují. K další otázce, jaké dopady těchto změn na jedince lze vysledovat, uvádím následující.

Důraz na znalosti a informace způsobuje tlak na jedince a na jejich aktivní postoj k zaměstnatelnosti, a tedy k celoživotnímu vzdělávání a učení. To jde ruku v ruce s konceptem hospodářského rozvoje společnosti, nicméně jelikož podstatně větší zájem a motivaci dále se vzdělávat mají jedinci s dosaženým vyšším vzděláním, přispívá tak důraz na znalosti k prohlubování sociálních nerovností a automaticky tak znevýhodňuje méně kvalifikované jedince. Postupná flexibilizace práce se pro jedince stává spíše negativním prvkem, a to s ohledem na tlak na prodlužování pracovní doby, nečerpání dovolené či na vliv „flexibilních poměrů“ ve světě práce na psychiku jednotlivce. Naproti tomu dopady vlivu nadnárodních korporací na jednotlivce se projevují v poměrně rychlém vytváření a rušení mnoha pracovních míst v jednotlivých zemích v důsledku toho, jak korporace přesouvají své činnosti mezi jednotlivými zeměmi – zpravidla motivovány optimalizací svých výrobních nákladů. Ovlivňují tak nároky na kvalifikace pracovníků v jednotlivých zemích, a zároveň přispívají k prolínání kultur. Úbytek pracovních míst má zřejmě negativní dopad na všechny pracující jedince, nicméně i tak může některým poskytovat podněty, např. zapojení se do dalšího vzdělávacího systému, hledání nových příležitostí apod. Proces individualizace pomáhá jedincům k větší svobodě volby a k autonomii, na druhou stranu vede i k posílení lhostejnosti. Podobně jako flexibilizace práce má dopady i na psychiku jedinců. Jak vyžaduje více angažovanosti a flexibility od jedinců-pracovníků, zásadně přispívá k nárůstu psychických onemocnění.

Při propojování problematiky proměn práce s globalizačními procesy hraje dle mého názoru zásadní roli téma vzdělávání jako klíčový faktor rozvoje společností. Na celoživotní vzdělávání je kladen velký tlak, aby co nejefektivněji připravovalo pracovní sílu, která obstojí ve světě globálních ekonomických změn. Řada autorů kritizuje, že se ze vzdělávání vytrácí jeho primární humanizační složka a stává se čím dál více přímou podporou ekonomického nastavení světa, což z něj v důsledku vytváří nástroj určitého politického postoje. Na druhou stranu pozitivní dopad tohoto tlaku lze spatřovat v podpoře celoživotního vzdělávání ze stran států a zaměstnavatelů, kteří se

snaží v globalizovaném světě obstát. V důsledku toho se jednotlivcům mohou zvyšovat šance na zaměstnatelnost.

V rámci zkoumání problematik – globalizace – práce – vzdělávání – jsem dovodila, že globalizace přináší rozporné závěry, které přinášejí různým lidem a skupinám výhody i nevýhody. Zároveň, že existuje souvislost mezi globalizovanou ekonomikou a pracujícími jednotlivci a že je jasná spojitost mezi globalizačními procesy a vzděláváním.

Za přínos této práce považuji právě propojení problematik globalizace, práce a vzdělávání, a to včetně zkoumání dílčích témat z několika úhlů pohledu a přdestření jejich „pro a proti“. Zároveň považuji za přínosné nastínění několika souvisejících témat, s nimiž jsem se během psaní střetla a jež dle mého názoru vyžadují samostatná zkoumání. Mezi ně patří například proces a důsledky individualizace, vzájemně se ovlivňující dva faktory globalizace – vliv rozvoje informačních technologií na migraci žen, a v neposlední řadě vliv nedávné světové ekonomické krize na pracovní migraci.

Na závěr bych ráda uvedla, že jsem do značné míry naplnila vytyčený cíl práce – postupnou konfrontací pramenů jsem dovodila, které proměny práce jsou přímými dopady globalizačních procesů a jaké mají důsledky pro jedince. Na druhou stranu se mi nepodařilo pokrýt všechny zkoumané oblasti rovnoměrně, a zároveň jsem zcela jistě neuvedla veškeré proměny na trhu práce.

Soupis bibliografických citací

ALBROW, Martin. Od moderní společnosti ke společnosti globální. In Pongs, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 80-85866-59-5.

ANNAN, Kofi. *Globalizace přístupná všem*. [online]. 2. 10. 2002. OSN.cz. [cit. 2012-10-13]. Dostupné z WWW: <<http://www.osn.cz/zpravodajstvi/zpravy/zprava.php?id=810>>.

BECK, Ulrich. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2007. ISBN 978-80-7325-123-9.

BECK, Ulrich. Riziková společnost. Na cestě do jiné moderní doby. In Pongs, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 80-85866-59-5.

BELL, Daniel. Postindustriální společnost. Čas jsou peníze. In Pongs, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 80-85866-59-5.

BĚLOHOUBEK, Ivo. *Antiglobalizační hnutí: deset let poté*. 15. 4. 2008. Sedmá generace: společensko-ekologický časopis. 2012. Sedmagenerace.cz [cit. 2012-01-03]. Dostupné z WWW: <<http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/antiglobalizacni-hnuti-deset-let-pote>>.

BLOSSFELD, Hans-Peter a kolektiv. *Young workers, globalization and the labor market: comparing early working life in eleven countries*. Cheltenham: Edward Elgar, 2008. ISBN 978-1-84720-952-8.

BRINE, Jacqueline. The European Lifelong Learner. In Kuhn, Michael. *Who is the European? : A new global player?* New York: P. Lang, 2007. ISBN 978-0-8204-7895-1.

BROŽOVÁ, Dagmar. *Společenské souvislosti trhu práce*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2003. ISBN 80-86429-16-4.

BusinessInfo.cz. *Strategie snižování chudoby a rozvojová asistence mezinárodních organizací*. 2007. [online]. [cit. 2012-01-03]. Dostupné z WWW: <<http://www.businessinfo.cz/cz/clanek/rozvojova-spoluprace/rozvojove-program-mezinarodni-organizace/1001295/45901/>>.

ČADOVÁ, Naděžda; PALEČEK, Miloš; ČERVENKA, Jan; SVOBODOVÁ, Lenka; VINOPAL, Jiří. *Jak je v Česku vnímána práce*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, Výzkumný ústav bezpečnosti práce, 2006. ISBN 80-7330-103-2.

CASEY, Catherine. Workers of Europe: Citizens of Resources in European Policies for a Knowledge Economy? In Kuhn, Michael. *Who is the European? : A new global player?* New York: P. Lang, 2007. ISBN 978-0-8204-7895-1.

DUDOVÁ, Radka: *Nové šance a rizika: flexibilita práce, marginalizace a soukromý život u vybraných povolání a sociálních skupin*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., 2008. ISBN 978-80-7330-138-5.

DŽBÁNKOVÁ, Zuzana; SIRŮČEK, Pavel. Práce a kapitál v soudobé fázi globalizace – teoretický a etický rozměr (vybrané problémy). In *Svět práce a kvalita života v globalizované ekonomice*. Díl 1. Praha: Výzkumný ústav bezpečnosti práce, v.v.i., Vysoká škola ekonomická, Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., 2007. ISBN 978-80-86973-45-6.

EHL, Martin. *Globalizace pro a proti*. Praha: Academia, 2001. ISBN 80-200-0897-7.

Euroskop.cz. *Dávky v nezaměstnanosti při migraci. Právo ucházet se o zaměstnání v zemích EU*. [online]. [cit. 2012-10-08]. Dostupné z WWW: <<https://www.euroskop.cz/621/sekce/davky-v-nezamestnanosti-pri-migraci/>>.

Euroskop.cz. *Europass*. [online]. [cit. 2012-10-12]. Dostupné z WWW: <<https://www.euroskop.cz/622/sekce/europass/>>.

Euroskop. *Migrující pracovník*. [online]. [cit. 2012-09-23]. Dostupné z WWW: <<https://www.euroskop.cz/618/sekce/migrujici-pracovnik/>>.

Evropská komise. *EVROPA 2020*. [online]. [cit. 2013-04-01]. Dostupné z WWW: <http://ec.europa.eu/europe2020/index_cs.htm>.

FLEK, Vladislav. *Anatomy of the Czech labour market from over-employment to under-employment in ten years?* Prague: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1316-1.

GIDDENS, Anthony. *Europe in the Global Age*. Malden: Polity Press, 2007. ISBN 0-7456-4011-7.

GIDDENS, Anthony. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.

GIDDENS, Anthony. *Unikající svět: jak globalizace mění náš život*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. ISBN 80-85850-91-5.

GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. ISBN 80-86429-15-6.

HOLUBEC, Stanislav. *Sociologie světových systémů: hegemonie, centra, periferie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-7419-014-8.

HONNETH, Axel. Organizovaná seberealizace: paradoxy individualizace. In Honneth, Axel a kolektiv. *Zbavovat se svéprávnosti: paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia, 2007. ISBN 978-80-7007-269-1.

HONNETH, Axel a kol. *Zbavovat se svéprávnosti: paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia, 2007. ISBN 978-80-7007-269-1.

HRUBEC, Marek a kolektiv. *Sociální kritika v éře globalizace: odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofia, 2008. ISBN 978-80-7007-286-8.

HRUBEC, Marek; UHDE, Zuzana. Od paradoxů ke krizi: sociální a feministická kritika. In Hrubec, Marek a kolektiv. *Krise jako nový začátek, nebo promarněná šance? Genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies, 2010. ISBN 978-80-86520-35-3.

International Labour Organization. *Global Employment Trends 2013*. [online]. [cit. 2013-03-29]. Dostupné z WWW: <<http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-employment-trends/lang--en/index.htm>>.

International Labour Organization. *Globalization failing to create new, quality jobs or reduce poverty: ILO report sees wide gaps in wages, productivity gains*. 2005. [online]. [cit. 2012-10-11]. Dostupné z WWW: <http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_075685/lang--es/index.htm>.

International Labour Organization. *ILO Constitution*. 2012. [online]. [cit. 2012-08-17]. Dostupné z WWW: <http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO#A1>.

JUVIN, Hervé. Kultura a globalizace. In Lipovetsky, Gilles; Juvin, Hervé – *Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-265-0.

KAŠČÁK, Ondrej; PUPALA, Branislav. *Neoliberálna guvernamentalita v sociálnom projektovaní vzdelávania*. Sociologický časopis [online]. 2010, vol. 46, č. 5: 771-799. [cit. 2012-10-13]. Dostupné z WWW: <<http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/114-sociologicky-casopis-czech-sociological-review-5-2010/2057>>.

KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-34-2.

KELLER, Jan. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011. ISBN 978-80-7419-059-9.

KELLER, Jan; NOVOTNÝ, Petr. *Úvod do filozofie, sociologie a psychologie: nové pohledy společenských věd*. Liberec: Dialog, 2008. ISBN 978-80-86761-81-7.

KOCIANOVÁ, Renata. *Personální řízení: teoretická východiska a vývoj*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. ISBN 80-86432-97-7.

KOCYBA, Hermann; SCHUMM, Wilhelm. Omezená racionalita – omezení zbavená ekonomie. In Honneth, Axel a kolektiv. *Zbavovat se svéprávnosti: paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia, 2007. ISBN 978-80-7007-269-1.

KOLÁŘOVÁ, Marta. *Protest proti globalizaci: gender a feministická kritika*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-86429-96-0.

KOLÁŘOVÁ, Marta; SLAČÁLEK, Ondřej. *Alternativní globální arény: srovnání zapatistického Encuentra a Světového sociálního fóra*. 2009. [online]. Socioweb 09/2009, rubrika Teorie pro všechny. [cit. 2012-01-03]. Dostupné z WWW: <<http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=413&lst=103>>.

KRÁLÍKOVÁ, Alena. Společenská odpovědnost firem v krizi. In Hrubec a kolektiv. *Krise jako nový začátek, nebo promarněná šance? Genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies, 2010. ISBN 978-80-86520-35-3.

KUCHAŘ, Pavel. *Trh práce: sociologická analýza*. Praha: Karolinu, 2007. ISBN 978-80-246-1383-3.

LAFONTAINE, Oskar; MÜLLER, Christa. *Žádný strach z globalizace*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1999. ISBN 80-85864-69-X.

LIPOVETSKY, Gilles. Vláda hyperkultury: kospomolitismus a západní civilizace. In Lipovetsky, Gilles; Juvin, Hervé – *Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-265-0.

LIPOVETSKY, Gilles; JUVIN, Hervé. *Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-265-0.

LUTZ, Helma. *The new maids: transnational women and the care economy*. London; New York: Zed Books, 2011. ISBN 978-1-84813-287-0.

MACHOVCOVÁ, Kateřina. Ekonomická recese a vliv na postavení migrantů a migrantek. In Hrubec a kolektiv. *Krise jako nový začátek, nebo promarněná šance? Genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies, 2010. ISBN 978-80-86520-35-3.

MAREŠ, Petr. *Od práce emancipující k práci mizející*. 2004. [online]. Sociologický časopis / Czech Sociological Review 1/2004. [cit. 2012-09-03]. Dostupné z WWW: <<http://http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/34-sociologicky-casopis-czech-sociological-review-1-2004/578>>.

MARX, Karl. *Kapitál: kritika politické ekonomie. Díl první, výrobní proces kapitálu*. [online]. Marxists.org. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1954. [cit. 2012-08-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1867/kapital/index.htm>>.

MAŘÍKOVÁ, Hana; PETRUSEK, Miloslav; VODÁKOVÁ, Alena. *Velký sociologický slovník*. [Sv.] [2], [P-Z]. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-310-5.

MEZŘICKÝ, Václav. Povaha globalizace, základní problémy, její pozitivita a negativa. In Dlouhá, J.; Dlouhý, J.; Mezřický, V. *Globalizace a globální problémy*. Praha: Universita Karlova, 2006. ISBN 80-87076-01-X.

Migraceonline.cz. *Dobrovolné návraty pracovních migrantů v době hospodářské krize*. 20. 4. 2009 [online]. [cit. 2012-09-24]. Dostupné z WWW: <<http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=2178452>>.

- MILANA, Marcella. 2012. *Political globalization and the shift from adult education to lifelong learning*. European Journal for Research on the Education and Learning of Adults, Vol. 3, No.2, 2012. ISSN 2000-7426. [online]. RELA.ep.liu.se [cit. 2013-04-01]. Dostupné z WWW: <<http://www.rela.ep.liu.se/issues/10.3384rela.2000-7426.201232/rela0070/rela0070.pdf>>.
- MLČOCH, Lubomír. Ekonomický rozměr globalizace. In Dlouhá, J.; Dlouhý, J.; Mezřický, V. *Globalizace a globální problémy*. Praha: Universita Karlova, 2006. ISBN 80-87076-01-X.
- MUCHA, Ivan. Člověk, věda a technika ve věku globalizace. In Dlouhá, J.; Dlouhý, J.; Mezřický, V. *Globalizace a globální problémy*. Praha: Universita Karlova, 2006. ISBN 80-87076-01-X.
- Národní vzdělávací fond. *Memorandum o celoživotním učení*. [online]. [cit. 2013 04-01]. Dostupné z WWW: <<http://old.nvf.cz/archiv/memorandum/index.htm>>.
- OFFE, Claus. Společnost práce. Budoucnost práce. In Pongs, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 80-85866-59-5.
- PETRUSEK, Miloslav. *Národní identita v globalizujícím se světě*. 2006. [online]. Petrusek.cz. [cit. 2012-08-02]. Dostupné z WWW: <<http://www.petrusek.cz/index.php/texty>>.
- PETRUSEK, Miloslav a kolektiv. *Dějiny sociologie*. Praha: Grada, 2011. ISBN 978-80-247-3234-3.
- PONGS, Armin. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV nakladatelství, 2000. ISBN 80-85866-59-5.
- REICHEL, Jiří. *Kapitoly systematické sociologie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. ISBN 80-86432-80-7.
- SASSEN, Saskia. *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2000. ISBN 0-7619-8666-9.
- SASSEN, Saskia. *A Sociology of Globalization*. New York, London: W. W. Norton & Company, 2007. ISBN 978-0-393-92726-9.
- SILNÝ, Jiří. Social watch: krize a její dopady. In Hrubec a kolektiv. *Krize jako nový začátek, nebo promarněná šance? Genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies, 2010. ISBN 978-80-86520-35-3.
- SOKAČOVÁ, Linda. Genderové aspekty finanční krize: sociální a rodinná politika. In Hrubec a kolektiv. *Krize jako nový začátek, nebo promarněná šance? Genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies, 2010. ISBN 978-80-86520-35-3.
- SUDA, Zdeněk, editor. *The globalization of labor markets: challenging the social contract*. Praha: Prague Digital Arts, 1994. ISBN 0-9643259-0-X.

Vysoká škola ekonomická. *Svět práce a kvalita života v globalizované ekonomice*: sborník z mezinárodní konference (díl 1). VŠE, Sociologický ústav AV ČR, 2007.

SUŠA, Oleg. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: diagnóza a analýza*. Praha: Filosofia, 2010. ISBN 978-80-7007-320-9.

SVATONĚ, Ondřej. *Změny ve vnímání práce*. Praha, 2007. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra sociologie, obor sociologie. Vedoucí práce prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

ŠUBRT, Jiří; URBAN, Lukáš. Globalizace. In Šubrt, Jiří. *Soudobá sociologie III (Diagnózy soudobých společností)*. Praha: Karolinum, 2008. ISBN 978-80-246-1486-1.

ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona. *Globalizace a krize: souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus, 2010. ISBN 978-80-87461-01-3.

TAVOILLOT, Pierre-Henri. Předmluva k Lipovetsky, Gilles; Juvin, Hervé. *Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-265-0.

United Nations. *The Future We Want: Outcome document adopted at Rio+20*. [online]. [cit. 2012-10-13]. Dostupné z WWW: <<http://www.uncsd2012.org/content/documents/727The%20Future%20We%20Want%2019%20June%201230pm.pdf>>.

TOFFLER, Alvin; TOFFLEROVÁ, Heidi. *Nová civilizace: třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán, 2001. ISBN: 80-86569-00-4.

TVRDÝ, Lubor. *Změny na trhu práce a perspektivy vzdělanosti*. Ostrava: Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava, Ekonomická fakulta, katedra regionální a environmentální ekonomiky, 2008. ISBN: 978-80-248-1729-3.

VAŠEK, Martin. *Globalizační procesy v městském rozvoji*. Diplomová práce. Brno: Masarykova Univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, 2006.

VETEŠKA, Jaroslav. *Kompetence ve vzdělávání dospělých: pedagogické, andragogice a sociální aspekty*. Praha: Univerzita Jana Amose Komenského Praha, 2010. ISBN 978-80-86723-98-3.

VOSWINKEL, Stephan. Obdiv bez ocenění? Paradoxy uznání dvojnásobně subjektivizované práce. In Honneth, Axel a kolektiv. *Zbavovat se svéprávnosti: paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia, 2007. ISBN 978-80-7007-269-1.

Organizace spojených národů. *Všeobecná deklarace lidských práv*. 2012. [online]. [cit. 2012-08-17]. Dostupné z WWW: <<http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf>>.

VLČEK, Josef a kolektiv. *Ekonomie a ekonomika*. Praha: ASPI, 2003. ISBN 80-86395-46-4.